प्रवेश सं० ——— विषयः पुराणेतिहासम् क्रम सं० ———

नाम श्रीमद्भागवतम् (चतुर्थस्कन्धमात्रम्) ग्रन्थकार ———

पत्र सं० १-४०

श्लोक सं० ——— अक्षर सं० (पंक्तौ) ४२ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १२

आकारः १२" × ५" लिपिः दे. ना. आधारः कागज

वि० विवरणम् सम्पूर्णम्

आ. ५१५१

पी० एस० यू० पी०—११ एस० सी० ई०—१६५१—५० ०००

14444

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीगणेशायनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ [illegible]

॥ नमो विष्णवे ॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥ मनोस्तु शतरूपायां तिस्रः कन्याश्च जज्ञिरे । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति विश्रुताः ॥१॥
आकूतिं रुचये प्रादादपि भ्रातृमतीं नृपः । पुत्रिकाधर्ममाश्रित्य शतरूपानुमोदितः ॥२॥ प्रजापतिः स भगवान्रुचिस्तस्यामजीजनत् । मि
थुनं ब्रह्मवर्चस्वी परमेण समाधिना ॥३॥ यस्तयोः पुरुषः साक्षाद्विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् । या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ॥४॥
आनिन्ये स्वगृहं पुत्र्याः पुत्रं विततरोचिषं । स्वायंभुवो मुदा युक्तो रुचिर्जग्राह दक्षिणां ॥५॥ तां कामयानां भगवानुवाह यजुषांपतिः । तु
ष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान् ॥६॥ तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः । इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥७॥
तुषिता नाम ते देवा आसन्स्वायंभुवांतरे । मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ॥८॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ । त
त्पुत्रपौत्रनप्तॄणामनुवृत्तं तदंतरं ॥९॥ देवहूतिमदात्तात कर्दमायात्मजां मनुः । तत्संबंधि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम ॥१०॥ दक्षाय ब्रह्म १
पुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः । प्रायच्छद्यत्कृतः सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान् ॥११॥ याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नयः । तासां
प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ॥१२॥ पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा । कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् ॥१३॥
पूर्णिमासूत विरजं विश्वगं च परंतप । देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याभूत्सरिद्दिवः ॥१४॥ अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् ।
दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥१५॥ विदुर उवाच ॥ ॥ अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः । किंचिच्चिकीर्षवो
जाता एतदाख्याहि मे गुरो ॥१६॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ ब्रह्मणा चोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः । सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं त
पसि स्थितः ॥१७॥ तस्मिन्प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने । वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विंध्यायाः समंततः ॥१८॥ प्राणायामेन

संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः । अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वंद्वोऽनिलभोजनः ॥१९॥ शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः । प्रजामात्मसमां
मह्यं प्रयच्छत्विति चिंतयन् ॥२०॥ तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना । निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥२१॥ अप्सरोमु
निगंधर्वसिद्धविद्याधरोरगैः । वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥२२॥ तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः । उत्तिष्ठन्ने
कपादेन ददर्श विबुधर्षभान् ॥२३॥ प्रणम्य दंडवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणांजलिः । वृषहंससुपर्णस्थान्स्वैः स्वैश्चिह्नैश्च चिह्नितान् ॥२४॥
कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलंभितान् । तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी ॥२५॥ चेतस्तत्प्रवणं युंजन्नस्तावीत्संहतां
जलिः । श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः ॥२६॥ अत्रिरुवाच ॥ ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैर
नुयुगं विगृहीतदेहाः । ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः ॥२७॥ एको मयेह भगवान्विविध
प्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयं । अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूराद्ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥२८॥ मैत्रेय
उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः । प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो ॥२९॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ यथा
कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा । सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन्यद्वै ध्यायति ते वयं ॥३०॥ अथास्मदंशभूतास्त आत्मजा लोकविश्रुताः । भ
वितारोंऽग भद्रं ते विस्रप्स्यंति च ते यशः ॥३१॥ एवं कामवरं दत्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः । सभाजितास्तयोः सम्यग्दंपत्योर्मिषतोस्ततः ॥३२॥ सो
मोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् । दुर्वासाः शंकरस्यांशो निबोधांगिरसः प्रजाः ॥३३॥ श्रद्धा त्वंगिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः । सिनी
वाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ॥३४॥ तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेंऽतरे । उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः ॥३५॥ पुल

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इमंइमोरमा स्वनेन त्रा म्प.।

मा-४ स्याजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि। सोन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः॥३६॥ तस्य यक्षपतिर्देवः कुबेरस्त्विडविडासुतः रावणः कुंभकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः॥३७॥ पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान्। कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते॥३८॥ क्रतोरपि क्रिया भार्या वालिखिल्यानसूयत। ऋषीन्षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा॥३९॥ ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परंतप। चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोमलाः॥४०॥ चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च। उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोपरे॥४१॥ चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतं। दध्यंचमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे॥४२॥ भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत्। धातारं च विधातारं श्रियं च भगवत्परां॥४३॥ आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात्। ताभ्यां तयोरभवतां मृकंडः प्राण एव च॥४४॥ मार्कंडेयो मृकंडस्य प्राणाद्वेदशिरा मुनिः। कविश्च भार्गवो यस्य भगवानुशना सुतः॥४५॥ स एते मुनयः क्षत्तर्लोकान्सर्गैरभावयन्। एष कर्दमदौहित्रसंतानः कथितस्तव॥४६॥ शृण्वतः श्रद्दधानस्य सद्यः पापहरः परः। प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः॥४७॥ तस्यां २ ससर्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः। त्रयोदशादाद्धर्माय तथैकामग्नये विभुः॥४८॥ पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे। श्रद्धा मैत्री दया शांतिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः॥४९॥ बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः। श्रद्धासूत शुभं मैत्री प्रसादमभयं दया। शांतिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत। योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत॥५१॥ मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतं। मूर्तिः सर्वगुणोत्पत्तिः नरनारायणावृषी॥५२॥ ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनंदत्सुनिर्वृतं। मनांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितोद्रयः॥५३॥ दिव्यवाद्यन्त तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः॥५४॥ नृत्यन्ति स्म स्त्रियो देव्य आसीत्परममंगलं। मुनयस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गंधर्वकिंनराः॥५५॥ यो मायया विरचितं निजयात्मनीदं खे रूपभेदमिव तत्प्रतिचक्षणाय। एतेन धर्मसदने
देवा ब्रह्मादयः सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः।

द२ द्या-१ २२४ हा२

ऋषिमूर्तिनाग्यः प्रादुरकार पुरुषाय नमः परस्मै॥५६॥ सोयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान्सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः।
दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन यच्छ्रीनिकेतममलं क्षिपतारविंदं॥५७॥ एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टुतौ। लब्धावलोकैर्ययतुर
र्चितौ गंधमादनं॥५८॥ ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ। भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ॥५९॥ स्वाहाभिमानिनश्चाग्ने
रात्मजांस्त्रीनजीजनत्। पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनं॥६०॥ तेभ्योग्नयः समभवन् चत्वारिंशच्च पंच च। त एवैकोनपंचाशत्साकं पितृ
पितामहैः॥६१॥ वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः। आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यंतेग्नयस्तु ते॥६२॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोम्याः
पितर आज्यपाः। साग्नयोनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा॥६३॥ तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्वधा। उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञान
विज्ञानपारगे॥६४॥ भवस्य पत्नी तु सती भवं देवमनुव्रता। आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः॥६५॥ पितर्यप्रतिरूपे स्वे भवा
यानागसे रुषा। अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता॥६६॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दाक्षायणी नाम प्रथमो
ध्यायः॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सलः। विद्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजां सतीं॥१॥ कस्तं चराचरगु
रुं निर्वैरं शांतविग्रहं। आत्मारामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत्॥२॥ एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् जामातुः श्वसुरस्य वा। विद्वेषस्तु यतः प्रा
णांस्तत्यजे दुस्त्यजान्सती॥३॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ ॥पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्षयः। तथामरगणाः सर्वे सानुगा मुनयोग्नय ४
स्तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वार्कमिव रोचिषा। भ्राजमानं वितिमिरं कुर्वंतं तन्महत्सदः॥५॥ उदतिष्ठन्सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहा
ग्नयः। ऋते विरिंचिं शर्वं च तद्भासाक्षिप्तचेतसः॥६॥ सदसस्पतिभिर्दक्षो भगवान्साधु सत्कृतः। अजं लोकगुरुं नत्वा निषसाद तदाज्ञ
या॥७॥ प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा नामृष्यत्तदनादृतः। उवाच वामं चक्षुर्भ्यामभिवीक्ष्य दहन्निव। ब्रह्मर्षयो मे श्रूयतां सहदेवाः सहाग्नयः

त्रे४ के१ क२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानामिव मत्सरात्॥ अयं तु लोकपालानां यशोघ्नो निरपत्रपः। सद्भिराचरितः पंथा येन स्तब्धेन दूषितः॥१०॥
एष मे शिष्यतां प्राप्तो यन्मे दुहितुरग्रहीत्। पाणिं विप्राग्निमुखतः सावित्र्या इव साधुवत्॥११॥ गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः पाणिं मर्कटलोचनः।
प्रत्युत्थानाभिवादार्हे वाचाप्यकृत नोचितं॥१२॥ लुप्तक्रियायाशुचये मानिने भिन्नसेतवे। अनिच्छन्नप्यदां बालां शूद्रायेवोशतीं गिरं॥१३॥
प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः। अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन्रुदन्॥१४॥ चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतस्रङ्नृस्थिभूषणः। शि
वापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः। पतिः प्रमथभूतानां तमोमात्रात्मकात्मनां॥ तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे॥१५॥ दत्ता ब
त मया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना॥१६॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ विनिंद्यैवं स गिरिशमप्रतीपमवस्थितं। दक्षोथाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तुं प्र
चक्रमे॥१७॥ अयं तु देवयजन इंद्रोपेंद्रादिभिर्भवः। सह भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः॥१८॥ निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यैर्दक्षो गि
३ रीत्राय विसृज्य शापं। तस्माद्विनिःक्रम्य विवृद्धमन्युर्जगाम कौरव्य निजं निकेतनं॥१९॥ विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणीर्नंदीश्वरो ३
रोषकषायदूषितः। दक्षाय शापं विससर्ज दारुणं ये चान्वमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः॥२०॥ य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि। द्रु
ह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत्॥२१॥ गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्यसुखेच्छया। कर्मतंत्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः॥२२॥
बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या विस्मृतात्मगतिः पशुः। स्त्रीकामः सोस्त्वतितरां दक्षो बस्तमुखोचिरात्॥२३॥ विद्याबुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ
जडः। संसरंत्विह ये चामुमनुशर्वावमानिनं॥२४॥ गिरः श्रुतायाः पुष्पिण्या मधुगंधेन भूरिणा। मथ्ना चोन्मथितात्मानः संमुह्यंतु हरद्विषः॥२५॥
सर्वभक्षा द्विजा वृत्त्यै धृतविद्यातपोव्रताः। वित्तदेहेंद्रियारामा याचका विचरंत्विह॥२६॥ तस्यैवं वदतः शापं श्रुत्वा द्विजकुलाय वै।
भृगुः प्रत्यसृजच्छापं ब्रह्मदंडं दुरत्ययं॥२७॥ भवव्रतधरा ये च ये च तान्समनुव्रताः। पाखंडिनस्ते भवंतु सच्छास्त्रपरिपंथिनः॥२८॥

नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिणः। विशंतु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवं॥२९॥ ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिंदथ।
सेतुं विधारणं पुंसामतः पाखंडमाश्रिताः॥३०॥ एष एव हि लोकानां शिवः पंथाः सनातनः। यं पूर्वे चानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणं जनार्दनः॥३१॥
तद्ब्रह्म परमं शुद्धं सतां वर्त्म सनातनं। विगर्ह्य यात पाखंडं दैवं वो यत्र भूतराट्॥३२॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ ॥तस्यैवं वदतः शापं भृगोः स
भगवान्भवः। निश्चक्राम ततः किंचिद्विमना इव सानुगः॥३३॥ तेपि विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान्। संविधाय महेष्वास यत्रे
ज्य ऋषभो हरिः॥३४॥ आप्लुत्यावभृथं यत्र गंगा यमुनयान्विता। विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः॥३५॥ ॥इति श्रीभागवते
महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षशापो नाम द्वितीयोध्यायः॥ ॥श्रीमैत्रेय उवाच॥ सदा विद्विषतोरेवं कालो वै ध्रियमाणयोः।
जामातुः श्वसुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे॥१॥ यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना॥ प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोभवत्॥२॥
इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय वा। बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमं॥३॥ तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः।
आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः॥४॥ तदुपश्रुत्य नभसि खेचराणां प्रजल्पतां। सती दाक्षायणी देवी पितुर्यज्ञमहोत्स
वं॥५॥ व्रजंतीः सर्वतो दिग्भ्य उपदेववरस्त्रियः। विमानयानाः सप्रेष्ठा निष्ककंठ्यः सुवाससः॥६॥ दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्यासे लोलाक्षीर्मृष्टकुं
डलाः। पतिं भूतपतिं देवमौत्सुक्यादभ्यभाषत॥७॥ प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य सांप्रतं निर्यापितो यज्ञमहोत्सवः किल। वयं च तत्राभिसराम वाम
ते यद्यर्थितामी विबुधा व्रजंति हि॥८॥ तस्मिन्भगिन्यो मम भर्तृभिः स्वकैर्ध्रुवं गमिष्यंति सुहृद्दिदृक्षवः। अहं च तस्मिन्भवताभिका
मये सहोपनीतं परिबर्हमर्हितुं॥९॥ तत्र स्वसॄर्मे ननु भर्तृसंमिता मातृष्वसॄः क्लिन्नधियं च मातरं। द्रक्ष्ये चिरोत्कंठमना महर्षि
भिरुन्नीयमानं च मृडाध्वरध्वजं॥१०॥ त्वय्येतदाश्चर्यमजात्ममायया विनिर्मितं भाति गुणत्रयात्मकं। अथाप्यहं योषिदतत्त्ववि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हृ२ श्री१ यो११ स्प स्र: ति१ हृ२

नीदीनादिदृक्षे भव मे भववर्त्तिनीति॥११॥ पश्य प्रयान्तीरभवान्ययोषितोऽप्यलंकृताः कान्तसखा वरूथशः। यासां व्रजद्भिः शितिकंठ मंडि
तं नभो विमानैः कलहंसपांडुभिः॥१२॥ कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं निशम्य देहः सुरवर्य नेंगते। अनाहुता अप्यभियंति सौहृदं
भर्त्तुर्गुरोर्देहकृतश्च केतनं॥१३॥ तन्मे प्रसीदेदममर्त्य वांछितं कर्तुं भवान्कारुणिको बतार्हसि। त्वयात्मनोर्द्धेहमदभ्रचक्षुषा
निरूपिता मानुगृहीष्व याचितः॥१४॥ ऋषिरुवाच॥ एवं गिरित्रः प्रियया भिभाषितः प्रत्यभ्यधत्त प्रहसन्सुहृत्प्रियः। संस्मारितो म
र्मभिदः कुवागिषून्यानाह को विश्वसृजां समक्षतः॥१५॥ श्रीभगवानुवाच॥ त्वयोदितं शोभनमेव शोभने अनाहुता अप्यभियंति
बंधुषु। ते यद्यनुत्पादितदोषदृष्टयो बलीयसानात्म्यमदेन मन्युना॥१६॥ विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः सतां गुणैः षड्भिरसत्त
मेतरैः। स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशः स्तब्धा न पश्यंति हि धाम भूयसां॥१७॥ नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया गृहान्प्रतीयादनवस्थिता ४
४ त्मनां। येऽभ्यागतान्वक्रधियाभिचक्षते आरोपितभ्रूभिरमर्षणाक्षिभिः॥१८॥ तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैः शेतेऽर्दितांगो हृदयेन
दूयता। स्वानां यथा वक्रधियां दुरुक्तिभिर्दिवानिशं तप्यति मर्मताडितः॥१९॥ व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः प्रियात्मजानामसि सु
भ्रु संमता। अथापि मानं न पितुः प्रपत्स्यसे मदाश्रयात्कः परितप्यते यतः॥२०॥ पापच्यमानेन हृदातुरेंद्रियः समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसा
क्षिणां। अकल्पएषामधिरोढुमंजसा परं पदं द्वेष्टि यथासुरा हरिं॥२१॥ प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं विधीयते साधु मिथः सुमध्यमे।
प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशयायैव न देहमानिने॥२२॥ सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः। सत्त्वे च तस्मि
न्भगवान्वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे नमसा विधीयते॥२३॥ तत्ते निरीक्ष्यो न पितापि देहकृद्दक्षो मम द्विट् तदनुव्रताश्च ये। यो विश्वसृ
ग्यज्ञगतं वरोरु मामनागसं दुर्वचसाकरोत्तिरः॥२४॥ यदि व्रजिष्यस्यतिहाय मद्वचो भद्रं भवत्या न ततो भविष्यति। संभावितस्य स्व
जनात्पराभवो यदा स सद्यो मरणाय कल्पते॥२५॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे उमारुद्रसंवादे तृतीयोऽध्यायः॥३॥ मैत्रेय उवाच॥

द॰ दा३

एतावदुक्त्वा विरराम शंकरः पत्न्यंगनाशं ह्युभयत्र चिंतयन्। सुहृद्दिदृक्षुः परिशंकिता भवान्निष्क्रामती निर्विशती द्विधास सा॥१॥
सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदत्यश्रुकलातिविह्वला। भवं भवान्यप्रतिपूरुषं रुषा प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथुः॥२॥ ततो
विनिःश्वस्य सती विहाय तं शोकेन रोषेण च दूयता हृदा। पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहान्प्रेम्णात्मनो योऽर्द्धमदात्सतां प्रियः॥३॥ ताम
न्वगच्छन्द्रुतविक्रमां सतीमेकां त्रिनेत्रानुचराः सहस्रशः। सपार्षदयक्षा मणिमन्मदादयः पुरोवृषेंद्रास्तरसा गतव्यथाः॥४॥ तां सारिका
कंदुकदर्पणांबुजश्वेतातपत्रव्यजनस्रगादिभिः। गीतायनैर्दुंदुभिशंखवेणुभिर्वृषेंद्रमारोप्य विटंकिता ययुः॥५॥ आब्रह्म
घोषोर्जितयज्ञवैशसं विप्रर्षिजुष्टं विबुधैश्च सर्वशः। मृद्दार्वयःकांचनदर्भचर्मभिर्निसृष्टभांडं यजनं समाविशत्॥६॥ तामागतां
तत्र न कश्चनाद्रियद्विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः। ऋते स्वसॄर्वै जननीं च सादराः प्रेमाश्रुकंठ्यः परिषस्वजुर्मुदा॥७॥ सौदर्य
संप्रश्नसमर्थवार्तया मात्रा च मातृष्वसृभिश्च सादरं। दत्तां सपर्यां वरमासनं च सा नादत्त पित्राप्रतिनंदिता सती॥८॥ अरुद्रभा
गं तमवेक्ष्य चाध्वरं पित्रा च देवे कृतहेलनं विभौ। अनादृता यज्ञसदस्यधीश्वरी चुकोप लोकानिव धक्ष्यती रुषा॥९॥ जगर्ह सामर्ष
द्विं१ विपन्नया गिरा शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयं। स्वतेजसा भूतगणान्समुत्थितान्निगृह्य देवी जगतोऽभिशृण्वतः॥१०॥ देव्युवाच॥ न
यस्य लोकेऽस्त्यतिशायिनः प्रियस्तथाप्रियो देहभृतां प्रियात्मनः। तस्मिन्समस्तात्मनि मुक्तवैरके ऋते भवंतं कतमः प्रतीपयेत्॥११॥
दोषान्परेषां हि गुणेषु साधवो गृह्णंति केचिन्न भवादृशा द्विज। गुणांश्च फल्गून्बहुलीकरिष्णवो महत्तमास्तेष्वविदद्भवानघं॥१२॥ ना
श्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा महद्विनिंदा कुणपात्मवादिषु। सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभिर्निरस्ततेजःसु तदेव शोभनं॥१३॥ यद्द्व्यक्षरं नाम गि
रेरितं नृणां सकृत्प्रसंगादघमाशु हंति तत्। पवित्रकीर्तिं तमलंघ्यशासनं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः॥१४॥ यत्पादपद्मं महतां मनोलि

घाध४ पु२ स१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰ ४ ज्ञैः निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः। लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोऽर्थिनः तस्मै भवान्द्रुह्यति विश्वबंधवे ॥१५॥ किंवा शिवाख्यमशिवं न विदु
स्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्ये मूर्द्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टं ॥१६॥ कर्णौ पिधाय नि
रयाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने। छिंद्यात्प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः ॥१७॥
अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं न धारयिष्ये शितिकंठगर्हिणः। जग्धस्य मोहाद्धि विशुद्धिमंधसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ॥१८॥ न वेदवा
दाननुवर्त्तते मतिः स्व एव लोके रमतो महामुनेः। यथा गतिर्देवमनुष्ययोः पृथक् स्व एव धर्मे न परं क्षिपेत्स्थितः ॥१९॥ कर्म प्रवृत्तं च
निवृत्तमप्यृतं वेदे विविच्योभयलिंगमाश्रितं। विरोधि तद्यौगपदैककर्तरि द्वयं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छति ॥२०॥ मा वः पदव्यः पितरस्म
दास्थिता या यज्ञशालासु न धूमवर्त्मभिः। तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता अव्यक्तलिंगा अवधूतसेविताः ॥२१॥ नैतेन देहेन हरे कृतागसो
देहोद्भवेनालमलं कुजन्मना। व्रीडा ममाभूत्कुजनप्रसंगतः तज्जन्म धिग्यो महतामवद्यकृत् ॥२२॥ गोत्रं त्वदीयं भगवान्वृषध्वजो
दाक्षायणीत्याह यदा सुदुर्मनाः। व्यपेतनर्मस्मितमाशु तद्ह्यहं व्युत्स्रक्ष्य एतत्कुणपं त्वदंगजं ॥२३॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यध्वरे दक्षमनू
द्य शत्रुहन् क्षितावुदीचीं निषसाद शांतवाक्। स्पृष्ट्वा जलं पीतदुकूलसंवृता निमील्य दृग्योगपथं समाविशत् ॥२४॥ कृत्वा समानावनि
लौ जितासना सोदानमुत्थाप्य च नाभिचक्रतः। शनैर्हृदि स्थाप्य धियोरसि स्थितं कंठाद्भ्रुवोर्मध्यमनिंदितानयत् ॥२५॥ एवं स्वदेहं म
हतां महीयसा मुहुः समारोपितमंकमादरात्। जिहासती दक्षरुषा मनस्विनी दधार गात्रेष्वनिलाग्निधारणां ॥२६॥ ततः स्वभर्तुश्चरणांबु
जासवं जगद्गुरोश्चिंतयती न चापरं। ददर्श देहो हतकल्मषा सती सद्यः प्रजज्वाल समाधिजाग्निना ॥२७॥ तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं म
हद्धाहेति वादः सुमहानजायत। हंत प्रिया दैवतमस्य देवी जहावसून्केन सती प्रकोपिता ॥२८॥ अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यतः
प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः। जहावसून्यद्विमतात्मजा सती मनस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति ॥२९॥ सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च
लोकेऽपकीर्तिं महतीमवाप्स्यति। यदंगजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां न प्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ॥३०॥ वदत्येवं जने सत्या

दृष्ट्वासुत्यागमद्भुतं दक्षं तत्पार्षदा हंतुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः ॥३१॥ तेषामापततां वेगं निशाम्य भगवान्भृगुः। यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणा
ग्नौ जुहाव ह ॥३२॥ अध्वर्युणा हूयमाने देवा उत्पेतुरोजसा। ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ॥३३॥ तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः
सहगुह्यकाः। हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥३४॥ ॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे सतीदेहोत्सर्गो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥
मैत्रेय उवाच ॥ भवो भवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य नारदात्। स्वपार्षदसैन्यं च तदध्वरर्भुभिर्विद्रावितं क्रोधमपारमा
दधे ॥१॥ क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिर्जटां तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषं। उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन्गंभीरनादो विससर्ज तां भु
वि ॥२॥ ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशद्दिवं सहस्रबाहुर्घनरुक् त्रिसूर्यदृक्। करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निमूर्द्धजः कपालमाली विविधोद्यता
युधः ॥३॥ तं किं करोमीति गृणंतमाह बद्धांजलिं भगवान्भूतनाथः। दक्षं सयज्ञं जहि मद्भटानां त्वमग्रणी रुद्र भटांशको मे ॥४॥ आज्ञप्त ए
वं कुपितेन मन्युना स देवदेवं परिचक्रमे विभुं। मेनेतदात्मानमसंगरंहसा महीयसां तात सहः सहिष्णुं ॥५॥ अन्वीयमानः स तु रुद्र
पार्षदैर्भृशं नदद्भिर्व्यनदत्सुभैरवं। उद्यम्य शूलं जगदंतकांतकं स प्राद्रवद्घोषणभूषणांघ्रिः ॥६॥ अथर्त्विजो यजमानः सदस्याः क
कुभ्युदीच्यां प्रसमीक्ष्य रेणुं। तमः किमेतत्कुत एतद्रजोऽभूदिति द्विजा द्विजपत्न्यश्च दध्युः ॥७॥ वाता न वांति न हि संति दस्यवः प्राची
नबर्हिर्जीवति होग्रदंडः। गावो न काल्यंत इदं कुतो रजो लोकोऽधुना किं प्रलयाय कल्पते ॥८॥ प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ता ऊ
चुर्विपाको वृजिनस्यैव तस्य। यत्पश्यंतीनां दुहितॄणां प्रजेशः सुतां सतीमवदध्यावनागां ॥९॥ यस्त्वंतकाले व्युप्तजटाकलापः
स्वशूलसूच्यर्पितदिग्गजेंद्रः। वितत्य नृत्यत्युदितास्त्रदोर्ध्वजानुच्चाट्टहासस्तनयित्नुभिन्नदिक् ॥१०॥ अमर्षयित्वा तमसह्यतेजसं
मन्युप्लुतं दुर्निरीक्ष्यं भ्रुकुट्या। करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणं स्यात्स्वस्ति किं कोपयतो विधातुः ॥११॥ बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमाने जनेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्थः२ त्यातनमा दु श्रां नः२

दक्षस्य मुहुर्महात्मनः।११। न्यतुरुण्यसहस्रशो भयावहा दिवि भूमौ च पर्यक्।१२। तावत्स रुद्रानुचरैर्मखो महान्नानायुधैर्वा
मनकैरुदायुधैः। पिंगैः पिशंगैर्मकरोदराननैः पर्याद्रवद्भिर्विदुराभ्यरुध्यत।१३। केचिद्बभंजुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथापरे। सद
आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसं।१४। रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेग्नीन्नाशयन्। कुंडेष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः।१५
अबाधन्त मुनीनन्ये एके पत्नीरतर्जयन्। अपरे जगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान्।१६। भृगुं बबंध मणिमान्वीरभद्रः प्रजाप
तिं। चंडीशः पूषणं देवं भगं नंदीश्वरोग्रहीत्।१७। सर्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः। तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैक
धाद्रवन्।१८। जुह्वतः स्रुवहस्तस्य श्मश्रूणि भगवान्भवः। भृगोर्लुलुंचे सदसि योहसच्छ्मश्रु दर्शयन्।१९। भगस्य नेत्रे भगवान्पातितस्य
रुषा भुवि। उज्जहार सदस्थोक्ष्णा यः शपंतमसूसुचत्।२०। पूष्णो ह्यपातयद्दंतान्कालिंगस्य यथा बलः। शप्यमाने गरिमणि योहसद्द ६
६ र्शयन्दतः।२१। आक्रम्योरसि दक्षस्य शितधारेण हेतिना। छिंदन्नपि तदुद्धर्तुं नाशक्नोत्त्र्यंबकस्तदा।२२। शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भि
हे न्नत्वचं हरः। विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुपतिश्चिरं।२३। दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं पशूनां स पतिर्मखे। यजमानपशोः कस्य कायात्ते
नाहरच्छिरः।२४। साधुवादस्तदा तेषां कर्म तत्तस्य पश्यतां। भूतप्रेतपिशाचानामन्येषां तद्विपर्ययः।२५। जुहावैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षि
णाग्नावमर्षितः। तद्देवयजनं दग्ध्वा प्रातिष्ठद्गुह्यकालयं।२६। ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षयज्ञविध्वंसो नाम
पंचमोध्यायः॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ ॥अथ देवगणाः सर्वे रुद्रानीकैः पराजिताः। शूलपट्टिशनिस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः।१। संछि
न्नभिन्नसर्वांगाः सर्त्विक्सभ्या भयाकुलाः। स्वयंभुवे नमस्कृत्य कार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन्।२। उपलभ्य पुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः। ना
रायणश्च विश्वात्मा न कस्याध्वरमीयतुः।३। तदाकर्ण्य विभुः प्राह तेजीयसि कृतागसि। क्षेमाय तत्र सा भूयान्न प्रायेण बुभूषतां

८१ वा५ न्ध२

खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेंगुदैः। द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजितं वेणुकीचकैः। कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः। नलिनीषु कलं कूजत्खगवृंदोपशोभितं।१९
पूरे न्

अथापि कृतकिल्बिषा भवं ये बर्हिषो भागभाजं परादुः। प्रसादयध्वं परिशुद्धचेतसा क्षिप्रप्रसादं प्रगृहीतांघ्रिपद्मं।५। आशासाना
जीवितमध्वरस्य लोकः सपालः कुपिते न यस्मिन्। तमाशु देवं प्रियया विहीनं क्षमापयध्वं हृदि विद्धं दुरुक्तैः।६। नाहं न यज्ञो न
च यूयमन्ये ये देहभाजो मुनयश्च तत्त्वं। विदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा यस्यात्मतंत्रस्य क उपायं विधित्सेत्।७। स इत्थमादिश्य
सुरानजस्तैः समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः। ययौ स्वधिष्ण्यान्निलयं पुरद्विषः कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः।८। जन्मौषधितपोमंत्र
योगसिद्धैर्नरेतरैः। जुष्टं किन्नरगंधर्वैरप्सरोभिर्वृतं सदा।९। नानामणिमयैः शृंगैर्नानाधातुविचित्रितैः। नानाद्रुमलतागुल्मै
र्नानामृगगणावृतैः।१०। नानामलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः। रमणं विहरंतीनां रमणैः सिद्धयोषितां।११। मयूरकेकाभिरुतं म
दांधालिविमूर्च्छितं। प्लावितै रक्तकंठानां कूजितैश्च पतत्त्रिणां।१२। आह्वयंतमिवोद्धस्तैर्द्विजान्कामदुघैर्द्रुमैः। व्रजंतमिव मातंगै
र्गृणंतमिव निर्झरैः।१३। चूतैः कदंबैर्नीपैश्च नागपुंनागचंपकैः। पाटलाशोकबकुलैः कुंदैः कुरबकैरपि।१४। मंदारैः पारिजातैश्च
सरलैश्चोपशोभितं। तमालैः शालतालैश्च कोविदारासनार्जुनैः।१५। स्वर्णार्णशतपत्रैश्च वररेणुकजातिभिः। कुब्जकैर्मल्लिकाभि
श्च माधवीभिश्च मंडितं।१६। पनसोदुंबराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः। भूर्जैरोषधिभिः पूगै राजपूगैश्च जंबुभिः।१७। कदलीखंडसंरु
द्धनलिनीपुलिनश्रियं। पर्यस्तं नंदया सत्याः स्नानपुण्यतरोदया।१८। विलोक्य भूतेशगिरिं विबुधा विस्मयं ययुः। ददृशुस्तत्र ते रम्या
मलकां नाम वै पुरीं। वनं सौगंधिकं चापि यत्र तन्नाम पंकजं। नंदा चालकनंदा च सरितौ बाह्यतः पुरः।२०। तीर्थपादपदांभोजरजसातीव
पावने। ययोः सुरस्त्रियः क्षत्तरवरुह्य स्वधिष्ण्यतः।२१। क्रीडंति पुंसः सिंचंत्यो विगाह्य रतिकर्शिताः। ययोस्तत्स्नानविभ्रष्ट
नवकुंकुमपिंजरं। वितृषोपि पिबंत्यंभः पाययंतो गजा गजीः। तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलां। जुष्टां पुण्यजनस्त्रीभिर्य

यत्र तो यै पुरः२ युर्वे २२

मृगैः शाखामृगैः क्रोडैर्मृगेंद्रैर्ऋक्षशल्यकैः। गवयैः शरभैर्व्याघ्रैर्निर्जुष्टं महिषादिभिः।५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पा३ प्रश्नं जर ... खरनु२

भा-च थाखंसतडिद्घनां ॥ हित्वा यक्षेश्वरपुरीं वनं सौगंधिकं च तत् ॥२४॥ द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः रक्तकंठखगानीकस्वर
मंडितषट्पदं ॥२५॥ कलहंसकुलप्रेष्ठं खरदंडजलाशयं वनकुंजरसंघृष्टहरिचंदनवायुना ॥२६॥ अधि पुण्यजनस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन्म
नः वैदूर्यकृतसोपाना वाप्य उत्पलमालिनीः ॥२७॥ प्राप्तं किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटं स योजनशतोत्सेधः पादोनविटपायतः ॥२८॥ पर्य
कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः ॥ तस्मिन्महायोगमये मुमुक्षुशरणे सुराः ॥२९॥ ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवांतकं सनं दना
द्दिभिः सिद्धैः शांतैः संशांतविग्रहं ॥३०॥ उपास्यमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसां ॥ विद्यातपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरं ॥३१॥ चरंतं विश्वसु
हृदं वात्सल्याल्लोकमंगलं ॥ लिंगं च तापसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनं ॥३२॥ अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्ररेखां च बिभ्रतं उपविष्टं दर्भमय्यां बृस्यां यां
ब्रह्म सनातनं ॥३३॥ नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सतां ॥ कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादपद्मं च जानुनि ॥३४॥ बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं
तर्कमुद्रया तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्युपाश्रितं गिरिशं योगकक्षां सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्रांजलयः प्रणेमुः ॥३५॥ ७
स तूपलभ्यागतमात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवंदितांघ्रिः उत्थाय चक्रे शिरसाभिवंदनमर्हत्तमः कस्य यथैव विष्णुः ॥३६॥ तथापरे सि
द्धगणा महर्षिभिर्ये वै समंतादनु नीललोहितं ॥ नमस्कृतः प्राह शशांकशेखरं कृतप्रणामं प्रहसन्निवात्मभूः ॥३७॥ ब्रह्मोवाच ॥ जा वि
ने त्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिबीजयोः ॥ शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरंतरं ॥३८॥ त्वमेव भगवन्नेतच्छिवशक्त्योः स्वरूपयोः ॥ वि स्व
श्वं सृजसि पास्यत्सि क्रीडन्नूर्णपटो यथा ॥३९॥ त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरं ॥ त्वयैव लोकेऽवसिताश्च सेतवो यान्ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्रताः ॥४०॥ त्वं कर्मणां मंगल मंगलानां कर्तुः स्म लोकं तनुषे स्वः परं वा ॥ अमंगलानां च तमिस्रमुल्बणं विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥४१॥ न वै सतां त्वच्चरणार्पितात्मनां भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव भूतानि चात्मन्यपृथग्दिदृक्षतां प्रायेण रोषोऽभिभवेद्यथा पशुं ॥४२॥ पृथग्धियः कर्मदृशो दुराशयाः परोदयेनार्पितहृद्रुजोऽनिशं ॥ परान्दुरुक्तैर्वितुदंत्यरुं
तुदास्तान्मावधीद्दैववधान्भवद्विधः ॥ मि२ दिदु१ याबे

नृ२

महादेवः १ नु खानु

नुर्तुदास्तान्मावधीद्दैववधान्भवद्विधः ॥४७॥ यस्मिन्यदा पुष्करनाभमायया दुरंतया स्पृष्टधियः पृथग्दृशः ॥ कुर्वंति तत्र ह्यनुकंपया कृपां न
साधवो दैवबलात्कृते क्रमं ॥४८॥ भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरंतयास्पृष्टमतिः समस्तदृक् ॥ तया हतात्मस्वनुकर्मचेतःस्वनुग्रहं कर्तुमिहार्ह
सि प्रभो ॥४९॥ कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोः त्वयासमाप्तस्य मनो प्रजापतेः ॥ न यत्र भागं तव भागिनो ददुः कुयाजिनो येन मखो निनीयते ॥५०॥ जी
वताद्यजमानोयं प्रपद्येताक्षिणी भगः ॥ भृगोः श्मश्रूणि रोहंतु पूष्णो दंताश्च पूर्ववत् ॥५१॥ देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः ॥ भवता
नुगृहीतानामाशु मन्योस्त्वनातुरं ॥५२॥ एष ते रुद्र भागोस्तु यदुच्छिष्टोध्वरस्य वै ॥ यज्ञस्ते रुद्र भागेन कल्पतामद्य यज्ञहन् ॥५३॥ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे रुद्रसांत्वनो नाम षष्ठोध्यायः ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यजेनानुनीतेन भवेन परितुष्यता ॥ अभ्यधायि महाबाहो प्र
हस्य श्रूयतामिति ॥१॥ नाघं प्रजेश बालानां वर्णये नानुचिंतये ॥ देवमायाभिभूतानां दंडस्तत्र धृतो मया ॥२॥ प्रजापतेर्दग्धशीर्ष्णो भवत्वजमुखं
शिरः ॥ मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भगः ॥३॥ पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् ॥ देवाः प्रकृतसर्वांगा ये म उच्छेषणं
ददुः ॥४॥ बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः ॥ भवंत्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् ॥५॥ मैत्रेय उवाच ॥ तदा सर्वाणि भूतानि
श्रुत्वा मीढुष्टमोदितं परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन् ॥६॥ ततो मीढ्वांसमामंत्र्य शुनासीराः सहर्षिभिः ॥ भूयस्तद्देवयजनं समीढ्व
द्वेधसो ययुः ॥७॥ विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह भगवान्भवः ॥ संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः ॥ संधीयमाने शिरसि दक्षो रुद्रा
भिवीक्षितः ॥ सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडं ॥८॥ तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः ॥ शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवामलः
भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः ॥ औत्कंठ्याद्बाष्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ॥ कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः ॥ शशंस
निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः ॥१२॥ दक्ष उवाच ॥ भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे दंडस्त्वया मयि भृतो यदपि प्रलब्धः ॥ न ब्रह्मबंधुषु

दू२ न१ त्तं२ दू२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व२ पा४ ई॰ ब॰ ६७

व॰ मू॰ धेवां भगवन्नवज्ञानुग्रहं हरेस्वकृतं एव स्मृतं तेषु॥१३॥ विद्यातपोव्रतधरान्मुखतः स्म विप्रान् ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्राक्। तद्ब्राह्म
णान्परम सर्वविपत्सु पासि पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदण्डः॥१४॥ योसौ मया विदिततत्त्वदृशा सभायां क्षिप्तो दुरुक्तिविशिखै
र्विगणय्य तन्मां अर्वाक्पतन्तमर्हत्तमनिंदयापाद् दृष्ट्यार्द्रया स भगवान्स्वकृतेन तुष्येत्॥१५॥ मैत्रेय उवाच॥ ॥क्षमाप्यैवं स मीढ्वांसं ब्र कंध ६
ह्मणा चानुमंत्रितः कर्म संतानयामास सोपाध्यायर्त्विगादिभिः॥१६॥ वैष्णवं यज्ञसंतत्यै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः पुरोडाशं निरवपन् वीरसं
सर्गशुद्धये॥१७॥ अध्वर्युणात्तहविषा यजमानो विशांपते। धिया विशुद्धया दध्यौ तथा प्रादुरभूद्धरिः॥१८॥ यदा तु प्रभयानेषां द्योतयन्त्याशि रि
शो दश मुष्णंस्तेज उपानीतस्तार्क्ष्येण स्तोत्रवाजिना॥१९॥ श्यामो हिरण्यरसनोर्ककिरीटजुष्टो नीलालकभ्रमरमण्डितकुण्डलास्यः शंखा स्व
ब्जचक्रशरचापगदासिचर्मव्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः॥२०॥ वक्षस्यधिश्रितवधूर्वनमाल्युदारहासावलोककलया रमयंश्च विश्वं
पार्श्वभ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः श्वेतातपत्रशशिनोपरि रज्यमानः॥२१॥ तमुपागतमालक्ष्य सर्वे सुरगणादयः। प्रणेमुः सहसोत्थाय ७
८ ब्रह्मेन्द्रत्र्यक्षनायकाः॥२२॥ तत्तेजसा हतरुचः सन्नजिह्वाः ससाध्वसाः। मूर्ध्ना धृतांजलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजं॥२३॥ अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य म
हि त्वात्मभुवादयः। यथामति गृणन्ति स्म कृतानुग्रहविग्रहं॥२४॥ दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं यज्ञेश्वरं विश्वसृजां परं गुरुं। सुनन्दनन्दाद्य
नुगैर्वृतं मुदा गृणन् प्रपेदे प्रयतः कृतांजलिः॥२५॥ दक्ष उवाच॥ शुद्धं स्वधाम्न्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थं चिन्मात्रमेकमभयं प्रतिषिध्य मायां।
तिष्ठंस्तयैव पुरुषत्वमुपेत्य तस्यामास्ते भवानपरिशुद्ध इवात्मतंत्रः॥२६॥ ऋत्विज ऊचुः॥ ॥ तत्त्वं न ते वयमनंजन रुद्रशापात्कर्मण्यवग्रह
धियो भगवन्विदामः। धर्मोपलक्षणमिदं त्रिवृदध्वराख्यं ज्ञातं यदर्थमधिदैवमदो व्यवस्था॥२७॥ सदस्या ऊचुः॥ ॥ उत्पत्त्यध्वन्यशरण
उरुक्लेशदुर्गेंतकोग्रव्यालान्विष्टे विषयमृगतृष्ण्यात्मगेहोरुभारः। द्वन्द्वश्वभ्रे खलमृगभये शोकदावेज्ञसार्थः पादौकस्ते शरणद कदा
ह॰

ता२ ने॰ पे॰
मो॰

नो५ म॰ वा६ व६ पु५

याति कामोपसृष्टः॥२८॥ रुद्र उवाच॥ ॥ तव वरद वरांघ्रावाशिषेहाखिलार्थे ह्यपि मुनिभिरसक्तैरादरेणार्हणीये। यदि रचितधियं
मा विद्यलोकोपविद्धं जपति न गणये तत्त्वत्परानुग्रहेण॥२९॥ भृगुरुवाच॥ ॥ यन्मायया गहनयापहृतात्मबोधा ब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसि स्व
पंतः। नात्मन्श्रितं तव विदंत्यधुनापि तत्त्वं सोयं प्रसीदतु भवान्प्रणतात्मबंधुः॥३०॥ ब्रह्मोवाच॥ ॥ नैतत्स्वरूपं भवतोसौ पदार्थभेदग्रहैः
पुरुषाया वदीन्द्रेत। ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो मायामयाद्व्यतिरिक्तो मतस्त्वं॥३१॥ इन्द्र उवाच॥ ॥ इदमप्यच्युत विश्वभावनं वपुरानंदक
रं मनोदृशां। सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदंडैरुपपन्नमष्टभिः॥३२॥ पत्न्य ऊचुः॥ ॥ यज्ञोयं तव यजनाय केन सृष्टो विध्वस्तः पशुपतिना
ध द्यदक्षकोपात्। तं नस्त्वं शवशयनाभशांतमेधं यज्ञात्मन्नलिनरुचा दृशा पुनीहि॥३३॥ ऋषय ऊचुः॥ ॥ अनन्वितं ते भगवन्विचेष्टितं य
दात्मना चरसि हि कर्म नाज्यसे। विभूतये यत उपसेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्त्ततीं भवान्॥३४॥ सिद्धा ऊचुः॥ ॥ अयं त्वत्कथामृष्ट ध
पीयूषनद्यां मनोवारणः क्लेशदावाग्निदग्धः। तृषार्तोवगाढो न सस्मार दावं न निष्क्रामति ब्रह्मसंपन्नवन्नः॥३५॥ यजमान्युवाच॥ ॥ स्वाग
तं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः श्रीनिवास श्रिया कांतया त्राहि नः। त्वामृतेधीश नांगैर्मखः शोभते शीर्षहीनः कबंधो यथा पूरुषः॥३६॥ लो
कपाला ऊचुः॥ दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं प्रत्यग्द्रष्टा दृश्यते येन विश्वं। माया ह्येषा भवदीया हि भूमन्यस्त्वं षष्ठः पंचभिर्भासि भूतैः॥३७॥
योगेश्वरा ऊचुः॥ ॥ प्रेयान्न तेन्योस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो विश्वात्मनीक्षेन्न पृथग्य आत्मनः। अथापि भक्त्येशतयोपधावतामनन्यवृ
त्त्यानुगृहाण वत्सल॥३८॥ जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो बहुभिद्यमानगुणयात्ममायया। रचितात्मभेदमतये स्वसंस्थया विनिवर्ति
तभ्रमगुणात्मने नमः॥३९॥ ब्रह्मोवाच॥ ॥ नमस्ते श्रितसत्त्वाय धर्मादीनां च सूतये। निर्गुणाय च यत्काष्ठां नाहं वेदापरेपि च॥४०॥
अग्निरुवाच॥ ॥ यत्तेजसाहं सुसमिद्धतेजा हव्यं वहे स्वध्वर आज्यसिक्तं। तं यज्ञियं पंचविधं च पंचभिः स्विष्टं यजुर्भिः प्रणतोस्मि यज्ञं॥४१॥
दा२

पु५ त५ ने४ य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ह विस्त्वं ५

भा॰च॰ देवा ऊचुः ॥ ॥पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिल उरगेन्द्राधिशयने । पुमाञ्शेषे सिद्धैर्हृदि विमृशिताध्या
त्मपदविः स एवाद्याक्ष्णोर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः ॥४०॥ ॥ गन्धर्वा ऊचुः ॥ अंशांशास्ते देव मरीच्यादय एते ब्रह्मेन्द्राद्या देवगणा रुद्रपुरो
गमाः । क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं यस्य विभूमन्तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते करवाम ॥४१॥ ॥ विद्याधरा ऊचुः ॥ ॥ त्वन्माययार्थमभिपद्य कलेव
रेऽस्मिन्कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिरुत्पथैः स्वैः । क्षिप्तोऽप्यसद्विषयलालस आत्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवक उद्व्युदस्येत् ॥४२॥ ॥ ब्राह्म
णा ऊचुः ॥ ॥ त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मन्त्रः समिद्दर्भपात्राणि च । त्वं सदस्यर्त्विजो दम्पती देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ॥४३॥
त्वं पुरा गां रसाया महासूकरो दंष्ट्रया पद्मिनीं वारणेन्द्रो यथा । स्तूयमानो नदँल्लीलया योगिभिर्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्र यज्ञक्रतुः ॥४४॥ स प्र
सीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् । कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश ते यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥४५॥ इति
दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्राभिमर्शितम् । कीर्त्यमाने हृषीकेशे संनिन्ये यज्ञभावने ॥४६॥ भगवान्स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक् । दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ॥४७॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् । आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगवि
शेषणः ॥४८॥ आत्ममायां समाविश्य सोऽहं गुणमयीं द्विज । सृजन्रक्षन्हरन्विश्वं दध्रे संज्ञां क्रियोचिताम् ॥४९॥ तस्मिन्ब्रह्मण्यद्वितीये केवले प
रमात्मनि । ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥५०॥ यथा पुमान्न स्वाङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित् । पारक्यबुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु
मत्परः ॥५१॥ त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम् । सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन्स शान्तिमधिगच्छति ॥५२॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ एवं भग
वतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिम् । अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतो यजन् ॥५३॥ रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः । कर्मणोदवसानेन सोमपानितरानपि ॥५४॥ उदवस्य सहर्त्विग्भिः सस्नाववभृथं ततः ॥ तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवावाप्तराधसे । धर्म एव मतिं दत्त्वा

त

त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥५६॥ एवं दाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरम् ॥५७॥ जज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ॥ तमेव दयितं भूय आवृ
ङ्क्ते पतिमम्बिका । अनन्यभावैकगतिं शक्तिः सुप्तेव पूरुषम् ॥५८॥ एतद्भगवतः शम्भोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः । श्रुतं भागवताच्छिष्यादुद्धवान्मे
बृहस्पतेः ॥६०॥ इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं यशस्यमायुष्यमघौघमर्षणम् । यो नित्यदाकर्ण्य नरोऽनुकीर्तयेद्धुनोत्यघं कौरव
भक्तिभावतः ॥६१॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे दक्षयज्ञसंधानो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः । नैते गृहान्ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्ध्वरेतसः ॥१॥ मृषाधर्मस्य भार्यासीद्दम्भं मायां च शत्रुहन् । असूत मिथुनं त
न्निर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः ॥२॥ तयोः समभवल्लोभो निकृतिश्च महामते । ताभ्यां क्रोधश्च हिंसा च यद्दुरुक्तिः स्वसा कलिः ॥३॥ दुरुक्तौ कलि
राधत्त भयं मृत्युं च सत्तम । तयोश्च मिथुनं जज्ञे यातना निरयस्तथा ॥४॥ संग्रहेण मया ख्यातः प्रतिसर्गस्तवानघ । त्रिः श्रुत्वैतत्पु
मान्पुण्यं विधुनोत्यात्मनो मलम् ॥५॥ अथातः कीर्तये वंशं पुण्यकीर्तेः कुरूद्वह । स्वायम्भुवस्यापि मनोर्हरेरंशांशजन्मनः ॥६॥ प्रियव्र
तोत्तानपादौ शतरूपापतेः सुतौ । वासुदेवस्य कलया रक्षायां जगतः स्थितौ ॥७॥ जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः । सुरुचिः प्रेयसी
पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥८॥ एकदा सुरुचेः पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् । उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत ॥९॥ तथा चिकीर्षमा
णं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम् । सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥१०॥ न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति । न गृहीतो मया
यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मजः ॥११॥ बालोऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसंभृतम् । नूनं वेद भवान्यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ॥१२॥ तपसाराध्य पुरुष
न्तस्यैवानुग्रहेण मे । गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम् ॥१३॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन्रुषा दण्डहतो
यथाहिः । हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः प्ररुदन्सकाशम् ॥१४॥ तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालं निश

वं

म्य तम्बौरमुर्खं जिनानां साविद्यनेयर्ज्ञदितं सवन्द्या ॥१४॥ सोत्सृज्यधैर्यविलला परोकं वदावाग्निनादावते वलाना दाकं
सपन्यासुरती सरोजश्रिया स्थया वाष्पकलामुवाच ॥१५॥ दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पारमपश्यती वालकमाहवाला मामंगलं ता
तपरेषु मंस्थाः अमुं क्तोजनो यत्परस्तुः खदस्तत् ॥१६॥ सत्यं सुरुचिर्भिहितं भवान्मेयदुर्भगाया उदरे गृहीतः स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते या
भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्मा ॥१७॥ आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रापि यदव्यलीकं आराधयाधोक्षजपादपद्मं
यदीच्छसे ध्यासनमुत्तमो यथा ॥१८॥ यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः अजोध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्व
सनाभिवंद्यं ॥१९॥ तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्य
मथापवर्ग्यं ॥२०॥ तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिं अनन्यभावे निजधर्मभाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व
पूरुषं ॥२१॥ नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कंचन यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरङ्ग विमृग्य
माणया ॥२२॥ एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात् ॥२३॥ नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा
तस्य चिकीर्षितं स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः ॥२४॥ अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभंगममृष्यतां बालोप्ययं हृदा धत्ते यत्स
मातुरसद्वचः ॥२५॥ नारद उवाच ॥ नाधुनाप्यवमानं ते सन्मानं वापि पुत्रक लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥२६॥ विकल्पे
विद्यमानेपि न ह्यसंतोषहेतवः पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभिः ॥२७॥ परितुष्येत्ततस्तात तावन्मात्रेण पूरुषः दैवोपस
दितं यावद्वीक्ष्येश्वरगतिं बुधः ॥२८॥ अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि यत्प्रसादं स वै पुंसां दुराराध्यो मतो मम ॥२९॥ मुनयः पद
वीं यस्य निःसंगेनोरुजन्मभिः न विदुर्मृगयंतोपि तीव्रयोगसमाधिना ॥३०॥ अतो निवर्ततामेष निर्बंधस्तव निष्फलः यतिष्यति भ

वान्काले श्रेयसां समुपस्थिते ॥३१॥ यस्य यद्दैवविहितं स तेन सुखदुःखयोः आत्मानं तोषयन्देही तमसः पारमृच्छति ॥३२॥ गुणाधिकान्मु
दं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते ॥३३॥ ध्रुव उवाच ॥ सोयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनां दर्शितः
कृपया पुंसां दुर्दर्शोस्मद्विधैस्तु यः ॥३४॥ अथापि मेविनीतस्य क्षात्त्रं घोरमुपेयुषः सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥३५॥ पदं त्रिभुव
नोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितं ॥३६॥ नूनं भवान्भगवतो योङ्गजः परमेष्ठिनः वितुदन्नटते वी
णां हिताय जगतोर्कवत् ॥३७॥ इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तथा प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकंपया ॥३८॥ श्रीनारद उवाच ॥ ज
नन्याभिहितः पंथाः स वै निःश्रेयसस्य ते भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना ॥३९॥ धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः
एकं ह्येव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनं ॥४०॥ तत्तात गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥४१॥ स्नात्वानु
सवनं तस्मिन्कालिन्द्याः सलिले शिवे कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥४२॥ प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलं शनै
र्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुं ॥४३॥ प्रसादाभिमुखं शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणं सुनासं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरं ॥४४॥ त
रुणं रमणीयांगमरुणोष्ठेक्षणाधरं प्रणताश्रयणं नृम्णं शरण्यं करुणार्णवं ॥४५॥ श्रीवत्सांकं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनं शंख
चक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजं ॥४६॥ किरीटिनं कुंडलिनं केयूरवलयान्वितं कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससं ॥४७॥
कांचीकलापपर्यस्तं लसत्कांचननूपुरं दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्धनं ॥४८॥ पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्यां समर्चतां हृत्पद्म
कर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितं ॥४९॥ स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनं नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभं ॥५०॥
एवं भगवतो रूपं सुभद्रं ध्यायतो मनः निर्वृत्या परया तूर्णं संपन्नं न निवर्तते ॥५१॥ जपश्च परमो गुह्यः श्रूयतां मे नृपात्मज ॥

वा हे नप न मार्गी ४

यस प्र रात्रं प्रपदे कुमार्या यति खवराशे ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ ॥ मंत्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः सपर्यां विविधैर्द्रव्यैः
देशकालविभागवित्॥ सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः॥ शस्तांकुरांशुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुं॥ लब्ध्वा द्रव्यमयीं
मर्चां क्षित्यंब्वादिषु वार्चयेत्॥ आभृतात्मा मुनिः शांतो यतवाग्मितवन्यभुक्॥ स्वेच्छावतारचरितैरचिंत्यनिजमायया॥ करिष्य
त्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयंगमं॥ परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः॥ ता मंत्रहृदयेनैव प्रयुंज्या
न्मंत्रमूर्तये॥ एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतं॥ परिचर्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्यया॥ पुंसाममायिनां सम्यग्भ
जतां भाववर्द्धनः॥ श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनां॥६०॥ विरक्तश्चेंद्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा॥ तं निरंतरभावेन भ
जेताद्धा विमुक्तये॥६१॥ इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः॥ ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितं॥६२॥ तपोवनं गते त
स्मिन्प्रविष्टोंतःपुरं मुनिः॥ अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीनमुवाच तं॥६३॥ नारद उवाच॥ ॥राजन्किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशु ११
१२ ष्यता॥ किं वा न रिष्यते कामो धर्मो वार्थेन संयुतः॥६४॥ राजोवाच॥ ॥सुतो मे बालको ब्रह्मन्स्त्रैणेनाकरुणात्मना॥ निर्वासितः पंच
वर्षः सह मात्रा महाकविः॥६५॥ अप्यनाथं वने ब्रह्मन्मा स्मादंत्यर्भकं वृकाः॥ श्रांतं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखांबुजं॥६६॥ अहो मे
बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय॥ योंकं प्रेम्णारुरुक्षंतं नाभ्यनंदमसत्तमः॥ नारद उवाच॥ मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशां
पते॥ तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृंक्ते यद्यशो जगत्॥६९॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः॥ ऐष्यत्यचिरतो राजन्यशो विपुलयंस्तव
इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः॥ राज्यलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिंतयत्॥ तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य
विभावरीं॥ समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषं॥ त्रिरात्रांते त्रिरात्रांते कपित्थबदराशनः॥ आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन्हरिं॥७१॥

हि ध्या १ गौ १

मुः ६ तप नू २

थौ
द्वितीयं च ततो मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने॥ तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयन्हरिं॥७२॥ तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि॥
अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना॥७३॥ चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि॥ वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमधारयत्॥७४॥
पंचमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः॥ ध्यायन्ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः॥७५॥ सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेंद्रियाशयं॥
ध्यायन्भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किंचनापरं॥७६॥ आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरं॥ ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकंपिरे॥७७॥
यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदंगुष्ठनिपीडिता मही॥ ननाम तत्रार्द्धमिभेंद्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे॥७८॥ त
स्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया॥ लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिं॥७९॥
देवा ऊचुः॥ नैवं विदामो भगवन्प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्वधाम्नः॥ विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यं॥८०॥
॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम॥ यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादि
र्मयि संगतात्मा॥८१॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ध्रुवचरिते अष्टमोऽध्यायः॥ ॥श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥त एवमुत्स
न्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपं॥ स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभं॥ सहस्रशीर्षा
पि ततो गरुत्मता मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः॥१॥ तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श॥२॥ तद्दर्शनेनागत
साध्वसः क्षिताववंदतांगं विनमय्य दंडवत्॥ दृग्भ्यां प्रपश्यन्प्रपिबन्निवार्भकश्चुंबन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन्॥३॥ स तं विवक्षं
तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः॥ कृतांजलिं ब्रह्ममयेन कंबुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले॥४॥ स वै तदैव प्रतिपद्य

३४ गौ व २ चं २ प्रो २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न६ दे॰ ना॰ ह॰३४ स्या३

तां एतं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयिः तं भक्तिभावो भ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः॥५॥ ध्रुवउवाच॥ योंतःप्रवि
श्यममवाचमिमांप्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना॥ अन्यांश्चहस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणान्नमो भगवते पुरुषा
यतुभ्यं॥६॥ एकस्त्वमेवभगवन्निदमात्मशक्त्या मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषं॥ सृष्ट्वानुविश्यपुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव
दारुषु विभावसुवद्विभासि॥७॥ त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्टविश्वं सुप्तप्रबुद्धइवनाथभवत्प्रपन्नः॥ तस्यापवर्ग्यशरणं तवपा
दमूलं विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबंधो॥८॥ नूनंविमुष्टमतयस्तवमायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः॥ अर्चन्तिकल्प
कतरुं कुणपोपभोग्यमिच्छंति यत्स्पर्शजं निरयेपि नृणां॥९॥ यानिर्वृतिस्तनुभृतां तवपादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणे ध्या
१२ नवा स्यात्॥ सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ माभूत् किंत्वंतकासिलुलितात्पततां विमानात्॥१०॥ भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो १२
भूयादनंत महतामलाशयानां॥ येनांजसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः॥११॥ ते न स्मरंत्यतित
रां प्रियमीशमर्त्यं ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः॥ ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसंगाः॥१२॥ ति
र्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्यमर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषं॥ रूपं स्थविष्ठमजते महदाद्यनेकं नातः परं परमवेद्मि न यत्र
वादः॥१३॥ कल्पांत एतदखिलं जठरेण गृह्णन् शेते पुमान्स्वदृगनंतसखस्तदंके॥ यन्नाभिसिंधुरुहकांचनलोकपद्मगर्भे द्युमान्भग
वते प्रणतोस्मि तस्मै॥१४॥ त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्धआत्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः॥ यद्बुद्ध्यवस्थितिमखंडित
यास्वदृष्ट्या द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से॥१५॥ यस्मिन्विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतंति विद्यादयो विविधशक्तय आनु

स्या॰२ न२६ वि॰२

नं विं४ नौ ५

र्व्यात्तान ब्रह्मविश्वभवमेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारमहं प्रपद्ये॥१६॥ सत्याशिषो हि भगवंस्तवपादपद्ममाशीस्तथानु
भजतः पुरुषार्थमूर्तेः॥ अप्येवमर्य भगवान्परिपाति दीनान् वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोस्मान्॥१७॥ मैत्रेय उवाच॥ अथाभिष्टुत एव
वै सत्संकल्पेन धीमता॥ भृत्यानुरक्तो भगवान्प्रतिनंद्येदमब्रवीत्॥१८॥ श्रीभगवानुवाच॥ वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक
तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत॥१९॥ नान्यैरधिष्ठितं भद्र यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति॥ यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितं॥२०॥ मेढ्यां
गोचक्रवत्स्थास्नु परस्तात्कल्पवासिनां॥ धर्मोग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः॥२१॥ चरंति दक्षिणीकृत्य भ्रमंतो यत्सतारकाः॥ प्रस्थि
ते तु वनं पित्रा दत्वा गां धर्मसंश्रयः॥२२॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेंद्रियः॥ त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः॥ अन्वेषंती वनं
माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति॥२३॥ इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः॥ भुक्त्वा चेहाशिषः सत्याः अंते मां संस्मरिष्यसि॥ ततो गंतासि म
त्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतं॥ उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतिः॥२५॥ मैत्रेय उवाच॥ इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदं॥
बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्गरुडध्वजः॥२६॥ सोपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितं॥ प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोभ्यगात्पुरं
॥२७॥ विदुर उवाच॥ सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेर्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितं॥ लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना कथं स्वमात्मा
नमन्यतार्थवित्॥२८॥ मैत्रेय उवाच॥ मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान्स्मरन्॥ नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान्॥२९॥ ध्रु
वउवाच॥ समाधिना नैकभवेन यत्पदं विदुः सनंदादय ऊर्ध्वरेतसः॥ मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोश्छायामुपेत्यापगतः पृ
थङ्मतिः॥३०॥ अहो बत ममानात्म्यं मंदभाग्यस्य पश्यत॥ भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदंतवत्॥३१॥ मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहि
ष्णुभिः॥ यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः॥३२॥ दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक्॥ तप्ये द्वितीयेप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा॥३३॥

व२ या६ र्५ न५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋ४

मा-व यथेन प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि। प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुःप्रसादनं।३४। भवच्छिदस्य या चेहं भवं भाग्यविवर्जितः।
स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत। ईश्वरात्क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः।।३५।। मैत्रेय उवाच।। न वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो
रजोजुषस्तात भवादृशा जनाः। वांछन्ति तद्दास्यमृतेर्थमात्मनो यदृच्छया लब्धमनःसमृद्धयः।३६। आकर्ण्यात्मजमायान्तं संपरेत्य यथागतं।
राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम।३७। श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षितः। वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हारं प्रादान्महाधनं।३८। सदश्वं रथ
मारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतं। ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोमात्यबंधुभिः।३९। शंखदुंदुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभिः। निश्चक्राम पुरा
त्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुकः।४०। सुनीतिः सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते। आरुह्य शिबिकां सार्धमुत्तमेनाभिजग्मतुः।४१। तं दृष्ट्वोपवना
भ्याश आयान्तं तरसा रथादवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः।४२। परिरेभेऽङ्गजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कण्ठमनाः श्वसन्। विष्वक्सेनांघ्रिसंस्प १२
१२ र्शहताशेषाघबंधनं।४३। अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः। स्नापयामास तनयं जातोद्दाममनोरथः।४४। अभिवंद्य पितुः पादा
वाशीर्भिश्चाभिमंत्रितः। ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः।४५। सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकं। परिष्वज्याह जीवेति बाष्प
गद्गदया गिरा।४६। यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः। तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयं।४७। उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यं
प्रेमविह्वलौ। अंगसंगादुत्पुलकावस्रौघं मुहुरूहतुः।४८। सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतं। उपगुह्य जहावाधिं तदंगस्पर्शनिर्वृ
ता।४९। पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्रजैः सलिलैः शिवैः।५०। तदाभिषिच्यमानाभ्यां वीर वीरसुवो मुहुः।५१। तां शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते
पुत्र आर्तिहा। प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मंडलं भुवः।५२। अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भगवान्प्रणतार्तिहा। यदनुध्यायिनो धीरा मृत्युं जिग्युः सुदु
र्जयं।५३। लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः। आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत्पुरीं।५४। तत्र तत्रोपसंकॢप्तैर्लसन्मकरतोरणैः।
ना६

पृ२ स्कंधे ३

सवृन्दैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैश्च तद्विधैः।५५। चूतपल्लववासःस्रङ्मुक्तादामविलंबिभिः। उपस्कृतं प्रतिद्वारमपां कुंभैः सदीपकैः।५६।
प्राकारैर्गोपुरागारैः शातकुंभपरिच्छदैः। सर्वतोऽलंकृतं श्रीमद्विमानशिखरद्युभिः।५७। मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्गं चंदनचर्चितं। लाजा
क्षतैः पुष्पफलैस्तंडुलैर्बलिभिर्युतं।५८। ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः। सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्पफलानि च।५९। उपज
ह्रुः प्रयुंजाना वात्सल्यादाशिषः सतीः। शृण्वंस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवनं पितुः।६०। महामणिव्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे। ला
लितो नितरां पित्रा न्यवसद्दिवि देववत्।६१। पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्मपरिच्छदाः। आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्कराः।६२।
यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च। मणिप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुताः।६३। उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः। कू
जद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः।६४। वाप्यो वैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पलकुमुद्वतीः। हंसकारंडवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः।६५। उत्ता
नपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तं। श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परं।६६। वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च संमतं। अनुरक्त
प्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिं।६७। आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशांपतिः। वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिं।६८।
।।इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ध्रुवचरिते नवमोऽध्यायः।। ।।मैत्रेय उवाच।। प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः। उपयेमे
भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ।१। इलायामपि भार्यायां वायोः पुत्र्यां महाबलः। पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत्।२। उत्त
मस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां बलीयसा। हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्माताऽस्य गतिं गता।३। ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपामर्षशुचार्पितः। जै
त्रं स्यंदनमास्थाय गतः पुण्यजनालयं।४। गत्वोदीचीं दिशं राजा रुद्रानुचरसेवितां। ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसंकुलां।५। द
ध्मौ शंखं बृहद्बाहुः खं दिशश्चानुनादयन्। येनोद्विग्नदृशः क्षत्तरुपदेव्योऽत्रसन्भृशं।६। ततो निष्क्रम्य बलिन उपदेवमहाभटाः।
टाः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

थ भग ॐ३ नेषवा ८६५

सहस्रोनिनादं तं मा अपिनुदायुधानागसन्न्यापततो वीरउद्यच्चामहारथः॥ एकैकं युगपत्सर्वानहन्बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिर्वने
सहस्रो निनादं तं मा अपिनुदायुधा॥ ते वै ललाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्वएवहि मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन्कर्म तस्य तत्॥ ते ऽपि चामुममृष्यन्तः पादस्पर्शमिवोरगाः शरैर
विध्यन्युगपद्द्विगुणं प्रचिकीर्षवः॥ ततः परिघनिस्त्रिंशैः प्रासशूलपरश्वधैः॥ शक्त्यृष्टिभिर्भुशुण्डीभिश्चित्रवाजैः शरैरपि॥ अभ्य
वर्षन्प्रकुपिताः सरथं सहसारथिम्॥ इत्थं तं तत्प्रतीकर्तुमयुतानांत्रयोदश॥ अस्ता नपादः सितदाशरथं संबलिसूरिभिस्तेनौघेस्य
नदृश्यत्रासारेणयथागिरिः॥ हाहाकारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिविपश्यताम्॥ हतोयं मानवः सूर्यो मग्नः पुण्यजनार्णवे॥ नदत्सु
यातुधानेषु जयकाशिष्वथो मृधे॥ उदतिष्ठद्रथस्तस्य नीहारादिव भास्करः॥ धनुर्विस्फूर्जयन्दिव्यं द्विषतां खेदमुद्वहन्॥ अस्त्रौघं
व्यधमद्बाणैर्घनानीकमिवानिलः॥ तस्य ते चापनिर्मुक्ता भित्त्वा वर्माणि रक्षसाम्॥ कायानाविविशुस्तिग्मा गिरीनशनयो यथा॥
१४ भल्लैः संछिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुण्डलैः॥ ऊरुभिर्हेमतालाभैर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः॥ हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महाधनैः॥ १४
आस्तृतास्ता रणभुवो रेजुर्वीरमनोहराः॥ हतावशिष्टा इतरे रणाजिराद्रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यसायकैः॥ प्रायो विवृक्णावयवा वि
दुद्रुवुर्मृगेन्द्रविक्रीडितयूथपा इव॥ अपश्यमानः सतदाततायिनं महामृधे कंचन मानवोत्तमः॥ पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशद्द्विषां न
मायिनां वेद चिकीर्षितं जनः॥ इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं यत्तः परेषां प्रतियोगशंकितः॥ शुश्राव शब्दं जलधेरिवेरितं नभस्वतो
दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत॥ क्षणेनाच्छादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः॥ विस्फुरत्तडिता दिक्षु त्रासयत्स्तनयित्नुना॥ ववृषू रुधिरौ
रो घास्रक्पूयविण्मूत्रमेदसः॥ निपेतुर्गगणादस्य कबन्धान्यग्रतोऽनघ॥ ततः खेऽदृश्यत गिरिर्निपेतुः सर्वतो दिशम्॥ गदापरिघनि
स्त्रिंशा मुसलाः साश्मवर्षिणः॥ अहयोऽशनिनिःश्वासा वमन्तोऽग्निं रुषाक्षिभिः॥ अभ्यधावन्गजा मत्ताः सिंहव्याघ्राश्च यूथशः॥

पा५ रणा६

समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः प्लावयन्सर्वतो भुवम्॥ आससाद महाह्रादः कल्पान्त इव भीषणः॥ एवंविधान्यनेकानि त्रासनान्यमनस्वि
नाम्॥ ससृजुस्तिग्मगतय आसुर्या माययासुराः॥ ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैस्तां मायामतिदुस्तराम्॥ निशम्य तस्य मुनयः शमाशंसन्समाग
ताः॥ मैत्रेय उवाच॥ औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा देवः क्षिणोत्ववनतार्तिहरो विपक्षान्॥ यन्नामधेयमभिधाय निश
म्य चाद्धा लोकोऽञ्जसा तरति दुस्तरमङ्ग मृत्युम्॥ ३०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे दशमोऽध्यायः॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच॥
निशम्य गदतामेवमृषीणां धनुषि ध्रुवः॥ संदधेऽस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनिर्मितम्॥ १॥ संधीयमान एतस्मिन्माया गुह्यकनिर्मिताः॥
क्षिप्रं विनेशुर्विदुर क्लेशा ज्ञानोदये यथा॥ तस्यार्षास्त्रं धनुषि प्रयुञ्जतः सुवर्णपुङ्खाः कलहंसवाससः॥ विनिःसृता आविविशुर्द्विष
द्बलं यथा वनं भीमरवाः शिखण्डिनः॥ तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखैरितस्ततः पुण्यजना उपद्रुताः॥ तमभ्यधावन्कुपिता उदायुधाः
सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः॥ स तान्पृषत्कैरभिधावतो मृधे निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान्॥ निनाय लोकं परमर्कमण्डलं व्रजन्ति
निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः॥ तान्हन्यमानानभिवीक्ष्य गुह्यकाननागसश्चित्ररथेन भूरिशः॥ औत्तानपादिं कृपया पितामहो मनुर्जगा
दोपगतः सहर्षिभिः॥ मनुरुवाच॥ अलं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना॥ येन पुण्यजनानेतानवधीस्त्वमनागसः॥ नास्म
त्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगर्हितम्॥ वधो यदुपदेवानामारब्धस्तेऽकृतैनसाम्॥ नन्वेकस्यापराधेन प्रसङ्गाद्बहवो हताः॥ भ्रातुर्वधा मा
भितप्तेन त्वयाङ्ग भ्रातृवत्सल॥ नायं मार्गो हि साधूनां हृषीकेशानुवर्तिनाम्॥ यदात्मानं पराग्गृह्य पशुवद्भूतवैशसम्॥ सर्वभूतात्मभा ध्रुं२
वेन भूतावासं हरिं भवान्॥ आराध्याप दुराराध्यं विष्णोस्तत्परमं पदम्॥ ११॥ स त्वं हरेरनुध्यातस्तत्पुंसामपि संमतः॥ कथं त्ववद्यं कृतवा
ननुशिक्षन्सतां व्रतम्॥ तितिक्षया करुणया मैत्र्या चाखिलजन्तुषु॥ समत्वेन च सर्वात्मा भगवान्संप्रसीदति॥ संप्रसन्ने भगवति पुरु
षः प्राकृतैर्गुणैः॥ विमुक्तो जीवनिर्मुक्तो ब्रह्म निर्वाणमृच्छति॥ भूतैः पञ्चभिरारब्धैर्योषित्पुरुष एव हि॥ तयोर्व्यवायात्सं
भवति पुरुषः॥ पाहते गुणैः॥ विमुक्तो जीव निर्मुक्तो ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥

प्रु५ व५

मारयन्मृत्युनान्तकं ॥२०

भूतिर्योषित्पुरुषयोरिह ॥१६॥ एवं प्रवर्त्तते सर्गः स्थितिः संयम एव च । गुणव्यतिकराद्राजन्मायया परमात्मनः ॥१७॥ निमित्तमात्रं तत्रा
सीन्निर्गुणः पुरुषर्षभः । व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं यत्र भ्रमति लोहवत् ॥१८॥ स खल्विदं भगवान्कालशक्त्या गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ।
करोत्यकर्त्तैव निहंत्यहंता चेष्टा विभूम्नः खलु दुर्विभाव्या ॥१९॥ सोनन्तोन्तकरः कालोनादिरादिकृदव्ययः । जनं जनेन जनयन्मृत्युनांतकं
॥२०॥ न वै स्वपक्षोस्य विपक्ष एव वा परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः । तं धावमानमनुधावंत्यनीशा यथा रजांस्यनिलं भूतसं
घाः ॥२१॥ आयुषोपचयं जंतोस्तथैवोपचयं विभुः । उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुःस्थस्य विदधात्यसौ ॥२२॥ केचित्कर्म वदंत्येनं स्वभावमपरे
नृप । एके कालं परे दैवं पुंसः काममुतापरे ॥२३॥ अव्यक्तस्याप्रमेयस्य नानाशक्त्युदयस्य वा । न वै चिकीर्षितं तात को वेदाथ स्वसं
भवं ॥२४॥ न चैते पुत्रक भ्रातुर्हंतारो धनदानुगाः । विसर्गादानयोस्तात पुंसो दैवं हि कारणं ॥२५॥ स एव विश्वं सृजति स एवावति हंति च ।
१५ अथापि ह्यनहंकारान्नाज्यते गुणकर्मभिः ॥२६॥ एष भूतानि भूतात्मा भूतेशो भूतभावनः । स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च ॥२७॥ १५
तमेव मृत्युममृतं तात दैवं सर्वात्मनोपेहि जगत्परायणं । यस्मै बलिं विश्वसृजो हरंति गावो यथा वै नसि दामयंत्रिताः ॥२८॥ यः पंचवर्षो
जननीं त्वं विहाय मातुः सपत्न्या वचसा भिन्नमर्मा । वनं गतस्तपसा प्रत्यगक्षमाराध्य लेभे मूर्ध्नि पदं त्रिलोक्याः ॥२९॥ तमेनमंगात्म
निर्मुक्तविग्रहे व्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरं । आत्मानमन्विच्छ विमुक्तमात्मदृग्यस्मिन्निदं भेदमसत्प्रतीयते ॥३०॥ त्वं प्रत्यगात्मनि तदा
भगवत्यनंत आनंदमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ । भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्याग्रंथिं विभेत्स्यसि ममाहमिति प्ररूढं ॥३१॥ संयच्छ
रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परं । श्रुतेन भूयसा राजन्नगदेन यथामयं ॥३२॥ येनोपसृष्टात्पुरुषाल्लोक उद्विजते भृशं । न बुधस्तद्वशं ग
च्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ॥३३॥ हेलनं गिरिशभ्रातुर्धनदस्य त्वया कृतं । यज्जघ्निवान्पुण्यजनान्भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥३४॥ तं प्रसादय व
त्साशु सन्नत्या प्रश्रयोक्तिभिः । न यावन्महतां तेजः कुलं नोभिभविष्यति ॥३५॥ एवं स्वायंभुवः पौत्रमनुशास्य मनुर्ध्रुवं । तेनाभिवंदि

छ५ चै। सन्त्र ५

तः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ ॥३६॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एकादशोध्यायः॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ ॥ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुध्य
वैशसादपेतमन्युर्भगवान्धनेश्वरः । तत्रागतश्चारणयक्षकिन्नरैः संस्तूयमानोभ्यवदत्कृतांजलिं ॥१॥ धनद उवाच॥ भो भोः क्ष
त्रियदायाद परितुष्टोस्मि तेनघ । यत्त्वं पितामहादेशाद्वैरं दुस्त्यजमत्यजः ॥२॥ न भवानवधीद्यक्षान्न यक्षा भ्रातरं तव । काल एव हि
भूतानां प्रभुरप्ययभावयोः ॥३॥ अहं त्वमित्यपार्था धीरज्ञानात्पुरुषस्य हि । स्वाप्नीवाभात्यतद्ध्यानाद्यया बंधविपर्ययौ ॥४॥ तद्गच्छ
ध्रुव भद्रं ते भगवंतमधोक्षजं । सर्वभूतात्मभावेन सर्वभूतात्मविग्रहं ॥५॥ भजस्व भजनीयांघ्रिमभवाय भवच्छिदं । युक्तं विरहितं
शक्त्या गुणमय्यात्ममायया ॥६॥ वृणीहि कामं नृप यन्मनोगतं मत्तस्त्वमौत्तानपदे विशंकितः । वरं वरार्होंबुजनाभपादयोरनंतरं
त्वां वयमंग शुश्रुम ॥७॥ मैत्रेय उवाच॥ स राजराजेन वराय चोदितो ध्रुवो महाभागवतो महामतिः । हरौ स वव्रे चलितां स्मृतिं यया त
रत्ययत्नेन दुरत्ययं तमः ॥८॥ तस्य प्रीतेन मनसा तां दत्त्वैडविडस्ततः । पश्यतोंतर्दधे सोपि स्वपुरं प्रत्यपद्यत ॥९॥ अथायजत यज्ञेशं
क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । द्रव्यक्रियादेवतानां कर्म कर्मफलप्रदं ॥१०॥ सर्वात्मन्यच्युते सर्वे तीव्रौघां भक्तिमुद्वहन् । ददर्शात्मनि भू
तेषु तमेवावस्थितं विभुं ॥११॥ तमेवं शीलसंपन्नं ब्रह्मण्यं दीनवत्सलं । गोप्तारं धर्मसेतूनां मेनिरे पितरं प्रजाः ॥१२॥ षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं
शशास क्षितिमंडलं । भोगैः पुण्यक्षयं कुर्वन्नभोगैरशुभक्षयं ॥१३॥ एवं बहुसवं कालं महात्माविचलेंद्रियः । त्रिवर्गौपयिकं नीत्वा
पुत्रायादान्नृपासनं ॥१४॥ मन्यमान इदं विश्वं मायारचितमात्मनि । अविद्यारचितस्वप्नगंधर्वनगरोपमं ॥१५॥ आत्मस्त्र्यपत्यसु
हृदो बलमृद्धकोशमंतःपुरं परिविहारभुवश्च रम्याः । भूमंडलं जलधिमेखलमाकलय्य कालोपसृष्टमिति स प्रययौ विशालां ॥१६॥
तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य बद्ध्वासनं जितमरुन्मनसाहृताक्षः । स्थूले दधार भगवत्प्रतिरूप एतद्ध्यायंस्तदव्यवहितो
व्यसृजत्समाधौ ॥१७॥ भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्नजस्रमानंदबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानः । विक्लिद्यमानहृदयः पुलकाचितांगो

२२ र्द

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ॐ

मा॰टी

नान्यानसद्यरदसा विविसुक्तलिंगः॥१८॥ तस्य ददर्श विमानाग्र्यं नभसोवतरद्ध्रुवः। विभ्राजयद्दशदिशो राकापतिमिवोदितं॥१९॥ तत्रानु
देवप्रवरौ चतुर्भुजौ श्यामौ किशोरा। वरुणांबुजेक्षणौ। स्थितावष्टभ्य गदां सुवाससौ किरीटहारांगदचारुकुंडलौ॥२०॥ विज्ञायता
वुत्तमगायकिंकरौ अभ्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः। ननाम नामानि गृणन्मधुद्विषः पार्षत्प्रधानाविति संहतांजलिः॥२१॥ तं कृ
ष्णपादाभिनिविष्टचेतसं बद्धांजलिं प्रश्रयनम्रकंधरं। सुनंदनंदावुपसृत्य सस्मितं प्रत्यूचतुः पुष्करनाभसंमतौ॥२२॥ भो भो राज
न्सुभद्रं ते वाचं नोवहितः शृणु। यः पंचवर्षस्तपसा भवान्देवमतीतृपत्॥२३॥ तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः। पार्षदाविह
संप्राप्तौ नेतुं त्वां भगवत्पदं॥२४॥ सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया यत्सूरयोप्राप्य विचक्षते परं। आतिष्ठ तच्चंद्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः
परियंति दक्षिणं॥२५॥ अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यंग कर्हिचित्। आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णोः परमं पदं॥२६॥ एतद्विमानप्रवरमु
१८ त्तमश्लोकमौलिना। उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि॥२७॥ मैत्रेय उवाच॥ ॥निशम्य वैकुंठनियोज्यमुख्ययोर्मधुच्युतां वा १८
चमुरुक्रमप्रियः। कृताभिषेकः कृतनित्यमंगलो मुनीन्प्रणम्याशिषमभ्यवादयत्॥२८॥ परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभि
वंद्य च। इयेष तदधिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्मयं॥२९॥ तदोत्तानपदः पुत्रो ददर्शांतकमागतं। मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्वा आरुरोहाद्भुतं गृहं॥३०॥ तदा दुंदुभयो नेदुर्मृदंगपणवादयः। गंधर्वमुख्याः प्रजगुः पेतुः कुसुमवृष्टयः॥३१॥ स
च स्वर्लोकमारोक्ष्यन्सुनीतिं जननीं ध्रुवः। अन्वस्मरदगं हित्वा दीनां यास्ये त्रिविष्टपं॥३२॥ इति व्यवसितं तस्य व्यवसाय सुरोत्तमौ।
दर्शयामासतुर्देवीं पुरो यानेन गच्छतीं॥३३॥ तत्र तत्र प्रशंसद्भिः पथि वैमानिकैः सुरैः। अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः क्रमशो ग्रहान्॥३४॥
त्रिलोकीं देवयानेन सोतिव्रज्य मुनीनपि। परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोः पदमथाभ्यगात्॥३५॥ यद्भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो लोकास्त्रयो
ह्यनुविभ्राजंत एते। यन्नाव्रजंजंतुषु येननुग्रहा व्रजंति भद्राणि चरंति येनिशं॥३६॥ शांताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानुरंजनाः। यांत्यंज
साच्युतपदमच्युतप्रियबांधवाः॥३७॥ राय॥

२व३ मधु१

तं६ गा तं१

इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपरायणः। अभूत्त्रयाणां लोकानां चूडामणिरिवामलः॥३८॥ गंभीरवेगोनिमिषं ज्योतिषां चक्रमाहितं। यस्मि
न्भ्रमति कौरव्य मेढ्यामिव गवां गणः॥३९॥ महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः। आतोद्यं वितुदन्श्लोकान्सत्रेगायत्प्रचेतसां॥४०॥ नूनं सु
नीतेः पतिदेवतायाः तपःप्रभावस्य सुतस्य तां गतिं। दृष्ट्वाभ्युपायानपि वेदवादिनो नैवाधिगंतुं प्रभवंति किं नृपाः॥ यः पंचवर्षो गुरुदार
वाक्शरैर्भिन्नेन यातो हृदयेन दूयता। वनं मदादेशकरोजितं प्रभुं जिगाय तद्भक्तगुणैः पराजितं॥४२॥ यः क्षत्रबंधुर्भुवि तस्याधिरूढमन्वारु
क्षेदपि वर्षपूगैः। षट्पंचवर्षो यदहोभिरल्पैः प्रसाद्य वैकुंठमवाप तत्पदं॥४३॥ मैत्रेय उवाच॥ एतत्तेभिहितं सर्वं यत्पृष्टोहमिह त्वया। ध्रु
वस्योद्दामयशसः चरितं संमतं सतां॥४४॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत्। स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणं॥ श्रुत्वै
तच्छ्रद्धयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितं। भवेद्भक्तिर्भगवति यया स्यात्क्लेशसंक्षयः॥४६॥ महत्त्वमिच्छतां तीर्थं श्रोतुः शीलादयो गुणाः। यत्र तेजस्त
ध्रु॰ दिच्छूनां मानो यत्र मनस्विनां॥४७॥ प्रयतः कीर्तयेत्प्रातः समवाये द्विजन्मनां। सायं च पुण्यश्लोकस्य ध्रुवस्य चरितं महत्॥४८॥ पौर्णमास्यां सि
नीवाल्यां द्वादश्यां श्रवणेथवा। दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेर्कदिनेपि वा॥४९॥ श्रावयेच्छ्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः। नेच्छंस्तत्रात्मना
त्मानं संतुष्ट इति सिध्यति॥५०॥ ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात्सत्पथेमृतं। कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते॥५१॥ इदं मया तेभिहितं कु
रुद्वह ध्रुवस्य विशुद्धकर्मणः। हित्वार्भकः क्रीडनकानि मातुर्गृहं च विष्णुं शरणं यो जगाम॥५२॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
ध्रुवस्य ध्रुवपदाधिरोहणं द्वादशोध्यायः॥ ॥सूत उवाच॥ ॥निशम्य कौषारविणोपवर्णितं ध्रुवस्य वैकुंठपदाधिरोहणं। प्ररूढभावो भगवत्यधोक्ष
जे प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे॥१॥ विदुर उवाच॥ के ते प्रचेतसो नाम कस्यापत्यानि सुव्रत। कस्यान्ववाये प्रख्याताः कुत्र वा सत्रमासत॥२॥
मन्ये महाभागवतं नारदं देवदर्शनं। येन प्रोक्तः क्रियायोगः परिचर्याविधिर्हरेः॥३॥ स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान्यज्ञपुरुषः। इज्यमानो स

विख्यात५ नस५ व५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ज्यमाना नारदेनेरितः किल ॥४॥ यास्तादेवर्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथाः। मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन्कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि ॥५॥ मैत्रेय उवाच ॥
ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः पितरि प्रस्थिते वनं। सार्वभौमश्रियं नैच्छदधिराजासनं पितुः ॥६॥ स जन्मनोपशान्तात्मा निःसंगः समदर्शनः। ददर्श लो-
के विततमात्मानं लोकं चात्मनि ॥७॥ आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहं। अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततं ॥८॥ अव्यवच्छिन्नयो-
गाग्निदग्धकर्ममलाशयः। स्वरूपमवरुन्धानो नात्मनोन्यं तदैक्षत ॥९॥ जडान्धबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः। लक्षितः पथि बालानां प्र-
शान्तार्चिरिवानलः ॥१०॥ मत्वा तं जडमुन्मत्तं कुलवृद्धाः समन्त्रिणः। वत्सरं भूपतिं चक्रुर्यवीयांसं भ्रमेः सुतं ॥११॥ स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टा भार्यासूत ष-
डात्मजान्। पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयं ॥१२॥ पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या दोषा च द्वे बभूवतुः। प्रातर्मध्यन्दिनं सायमिति ह्यासन्प्रभा- भा
१७ सुताः ॥१३॥ प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः। व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ॥१४॥ स चक्षुः सुतमाकूत्यां पत्न्यां मनु- ७
मवाप ह। मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान् ॥१५॥ पूरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं सत्यवन्तमृतं व्रतं। अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिबिमु-
कं ल्मुकं ॥१६॥ उल्मुकोजनयत्पुत्रान्पुष्करिण्यां षडुत्तमान्। अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं गयं ॥१७॥ सुनीथाङ्गस्य या पत्नी सुषुवे वेनमु-
ल्बणं। यद्दौःशील्यात्स राजर्षिः निर्विण्णो निरगात्पुरात् ॥१८॥ यमङ्ग शेपुः कुपिता वाग्वज्रा मुनयः किल। गतासोस्तस्य भूयस्ते ममन्थुर्द-
क्षिणं करं ॥१९॥ अराजके तदा लोके दस्युभिः पीडिताः प्रजाः। जातो नारायणांशेन पृथुराद्यः क्षितीश्वरः ॥२०॥ विदुर उवाच ॥ तस्य शीलनि-
धेः साधोर्ब्रह्मण्यस्य महात्मनः। राज्ञः कथमभूद्दुष्टा प्रजा यद्विमना ययौ ॥२१॥ किं वांहो वेन उद्दिश्य ब्रह्मदण्डमयूयुजन्। दण्डव्रतधरे राज्ञि
मुनयो धर्मकोविदाः ॥२२॥ नावध्येयः प्रजापालः प्रजाभिरघवानपि। यदसौ लोकपालानां बिभर्त्योजः स्वतेजसा ॥२३॥ एतदाख्याहि मे ब्रह्मन्सु-
नीथात्मजचेष्टितं। श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ॥२४॥ मैत्रेय उवाच ॥ अङ्गोश्वमेधं राजर्षिराजहार महाक्रतुं। नाजग्मुर्देव-

तास्तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभिः ॥२५॥ तमूचुर्विस्मितास्तत्र यजमानमथर्त्विजः। हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवताः। राजन्हवींष्यदुष्टानि श्र-
द्धयासादितानि ते। छन्दांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रतैः ॥२७॥ न विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि। यन्न गृह्णन्ति भागान्स्वान्ये देवाः कर्मसाक्षि-
णः ॥२८॥ मैत्रेय उवाच ॥ अङ्गो द्विजवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः। तत्प्रष्टुं व्यसृजद्वाचं सदस्यांस्तदनुज्ञया ॥२९॥ नागच्छन्त्याहुता देवा न गृह्णन्ति ग्रहा-
निह। सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतं ॥३०॥ सदस्या ऊचुः ॥ नरदेवेह भवतो नाघं तावन्मनाक्स्थितं। अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक्त्वम-
प्रजः ॥३१॥ तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप। इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ॥३२॥ तथा स्वभागधेयानि ग्रहीष्यन्ति दिवौकसः। यद्य-
ज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ॥३३॥ तांस्तान्कामान्हरिर्दद्याद्यान्यान्कामयते जनः। आराधितो यथैवैष तथा पुंसां फलोदयः ॥३४॥ इति व्यवसि-
ता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये। पुरोडाशं निरवपन्शिपिविष्टाय विष्णवे ॥३५॥ तस्मात्पुरुष उत्तस्थौ हेममाल्यमलाम्बरः। हिरण्मयेन पात्रेण सि-
द्धमादाय पायसं ॥३६॥ स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाञ्जलिनौदनं। अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादात्पत्न्या उदारधीः ॥३७॥ सा तत्पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्यु-
रादधे। गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुवेप्रजा ॥३८॥ स बाल एव पुरुषो मातामहमनुव्रतः। अधर्मांशोद्भवं मृत्युं तेनाभवदधार्मिकः ॥३९॥ स
शरासनमुद्यम्य मृगयुर्वनगोचरः। हन्त्यसाधुर्मृगान्दीनान्वेनोसावित्यरौज्जनः ॥४०॥ आक्रीडे क्रीडतो बालान्वयस्यानतिदारुणः। प्रसह्य नि-
रनुक्रोशः पशुमारममारयत् ॥४१॥ तं विचक्ष्य खलं पुत्रं शासनैर्विविधैर्नृपः। यदा न शासितुं कल्पो भृशमासीत्सुदुर्मनाः ॥४२॥ प्रायेणाभ्यर्चि-
तो देवो येप्रजा गृहमेधिनः। कदपत्यभृतं दुःखं ये न विन्दन्ति दुर्भरं ॥४३॥ यतः पापीयसी कीर्तिरधर्मश्च महान्नृणां। यतो विरोधः सर्वेषां
यत आधिरनन्तकः ॥४४॥ कस्तं प्रजापदेशं वै मोहबन्धनमात्मनः। पण्डितो बहु मन्येत यदर्थाः क्लेशदा गृहाः ॥४५॥ कदपत्यं वरं मन्ये सदप-
त्याच्छुचां पदात्। निर्विद्येत गृहान्मर्त्यो यत्क्लेशनिवहा गृहाः ॥४६॥ एवं स निर्विण्णमना नृपो गृहान्निशीथ उत्थाय महोदयोदयात्। अलब्ध-
निद्रोनुपलक्षितो नृभिर्हित्वा गतो वेनसुवं प्रसुप्तां ॥४७॥ विज्ञाय निर्विद्य गतं पतिं प्रजाः पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः। विचिक्युरुर्व्यामतिशो-

Indira Gandhi National Centre for the Arts

खि८ दू८

क कातरा यथाग्निगूढं पुरुषं कुयोगिनः॥४९॥ अलक्षयन्नृपदवीं प्रजापतेः हतोद्यमाः प्रत्युपसत्य ते पुरीं॥ ऋषीन्समेतानभिवंद्य साश्रवो न्य
वेदयन्पौरव भर्तृविप्लवम्॥५०॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ ॥भृग्वादयस्ते मुनयो लोकानां क्षे
मदर्शिनः॥ गोप्तर्यसति वै नृणां पश्यंतः पशुसाम्यतां॥१॥ वीरमातरमाहूय सुनीथां ब्रह्मवादिनः॥ प्रकृत्यसंमतं वेनमभ्यषिंचन्पतिं भुवः॥२॥ श्रु
त्वा नृपासनगतं वेनमत्युग्रशासनं॥ निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सर्पत्रस्ता इवाखवः॥३॥ स आरूढनृपस्थान उन्नद्धोऽष्टविभूतिभिः॥ अवमेने मह
भागान्स्तब्धः संभावितः स्वतः॥४॥ एवं मदांध उत्सिक्तो निरंकुश इव द्विपः॥ पर्यटन्रथमास्थाय कंपयन्निव रोदसी॥५॥ न यष्टव्यं न दातव्यं न होत
व्यं द्विजाः क्वचित्॥ इति न्यवारयद्धर्मं भेरीघोषेण सर्वशः॥६॥ वेनस्यावेक्ष्य मुनयो दुर्वृत्तस्य विचेष्टितं॥ विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स्म सत्रिणः॥७॥
अहो उभयतः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत्॥ दारुण्युभयतो दीप्ते इव तस्करपालयोः॥८॥ अराजकभयादेष कृतो राजाऽतदर्हणः॥ ततोऽस्यासीद्भयं
त्वद्य कथं स्यात्स्वस्ति देहिनां॥९॥ अहेरिव पयःपोषः पोषकस्याप्यनर्थभृत्॥ वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनीथागर्भसंभवः॥१०॥ निरूपितः प्रजापालः
स जिघांसति वै प्रजाः॥ तथापि सांत्वयेमामुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत्॥११॥ तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तो वेनोऽस्माभिः कृतो नृपः॥ सांत्वितो यदि नो वाचं १८
१८ न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत्॥ लोकधिक्कारसंदग्धं दहिष्यामः स्वतेजसा॥१२॥ एवमध्यवसायैनं मुनयो गूढमन्यवः॥ उपव्रज्याब्रुवन्वेनं सांत्वयित्वा च सामभिः॥१३॥ १८
नृपवर्य निबोधैतद्यत्ते विज्ञापयाम भोः॥ आयुःश्रीबलकीर्तीनां तव तात विवर्द्धनं॥१४॥ धर्म आचरितः पुंसां वाङ्मनःकायबुद्धिभिः॥
लोकान्विशोकान्वितरत्यथानंत्यमसंगिनां॥१५॥ स ते मा विनशेद्वीर प्रजानां क्षेमलक्षणः॥ यस्मिन्विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति॥१६॥ राजन्न
साध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजा नृपः॥ रक्षन्यथा बलिं गृह्णन्निह प्रेत्य च मोदते॥१७॥ यस्य राष्ट्रे पुरे चैव भगवान्यज्ञपूरुषः॥ इज्यते स्वेन धर्मेण जनैर्वर्णाश्रमान्वितैः॥१८॥ तस्य राज्ञो महाभाग भगवान्भूतभावनः॥ परितुष्यति विश्वात्मा तिष्ठतो निजशासने॥१९॥ तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं ज
गतामीश्वरेश्वरे॥ लोकाः सपाला ह्येतस्मै हरन्ति बलिमादृताः॥२०॥ सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहस्त्रयीमयो द्रव्यमयस्तपोमयः॥ यज्ञैर्विचित्रैर्यजतो

पा ते

आ

भवाय ते राजन्स्वदेशाननुरोद्धुमर्हसि॥२१॥ यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभिर्वितायमानेन सुराः कला हरेः॥ स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदिशन्ति वांछि
तं तद्धेलनं नार्हसि वीर चेष्टितुं॥२२॥ वेन उवाच॥ बालिशा बत यूयं वा अधर्मे धर्ममानिनः॥ ये वृत्तिदं पतिं हित्वा जारं पतिमुपासते॥२३॥ अवजानंत्य
मी मूढा नृपरूपिणमीश्वरं॥ नानुविंदंति ते भद्रमिह लोके परत्र च॥२४॥ को यज्ञपुरुषो नाम यत्र वो भक्तिरीदृशी॥ भर्तृस्नेहविदूराणां यथा
जारे कुयोषितां॥२५॥ विष्णुर्विरिंचो गिरिश इंद्रो वायुर्यमो रविः॥ पर्जन्यो धनदः सोमः क्षितिरग्निरपांपतिः॥२६॥ एते चान्ये च विबुधाः प्रभवो वरशा
पयोः॥ देहे भवंति नृपतेः सर्वदेवमयो नृपः॥२७॥ तस्मान्मां कर्मभिर्विप्रा यजध्वं गतमत्सराः॥ बलिं च मह्यं हरत मत्तोऽन्यः कोऽग्रभुक्पुमान्॥२८॥
इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः॥ अनुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमंगलः॥२९॥ इति तेऽसत्कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिना॥ भग्नायां भ
व्ययाच्ञायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः॥३०॥ हन्यतां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः॥ जीवञ्जगदसावाशु कुरुते भस्मसाद्ध्रुवं॥३१॥ नायमर्हत्यसद्वृत्तो
नरदेववरासनं॥ योऽधियज्ञपतिं विष्णुं विनिंदत्यनपत्रपः॥३२॥ को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृतेऽशुभं॥ प्राप्त ईदृशमैश्वर्यं यदनुग्रहभाजनः॥३३॥
इत्थं व्यवसिता हंतुमृषयो रूढमन्यवः॥ निजघ्नुर्हुंकृतैर्वेनं हतमच्युतनिंदया॥३४॥ ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते पुत्रकलेवरं॥ सुनीथा पालयामा
स विद्यायोगेन शोचती॥३५॥ एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुताः॥ हुत्वाग्नीन्सत्कथाश्चक्रुरुपविष्टाः सरित्तटे॥३६॥ वीक्ष्योत्थितांस्त
दोत्पातानाहुर्लोकभयंकरान्॥ अप्यभद्रमनाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुवः॥३७॥ एवं मृशंत ऋषयो धावतां सर्वतोदिशं॥ पांसुः समुत्थितो भूरिश्चो
राणामभिलुंपतां॥३८॥ तदुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुंपतां॥ भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योन्यं च जिघांसतां॥३९॥ चोरप्रायं जनपदं हीनसत्वमरा
जकं॥ लोकान्नावारयंछक्ता अपि तद्दोषदर्शिनः॥४०॥ ब्राह्मणः समदृक्शांतो दीनानां समुपेक्षकः॥ स्रवते ब्रह्म तस्यापि भिन्नभांडात्पयो यथा॥४१॥
नांगस्य वंशो राजर्षेरेष संस्थातुमर्हति॥ अमोघवीर्या हि नृपा वंशेऽस्मिन्केशवाश्रयाः॥४२॥ विनिश्चित्यैवमृषयो विपन्नस्य महीपतेः॥ ममंथुरू

गि था म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रंतरसानत्रासीद्ध्रस्वकोन नः ॥४४॥ काककृष्णोतिह्रस्वांगो ह्रस्वबाहुर्महाहनुः । ह्रस्वपान्निम्ननासाग्रो रक्ताक्षस्ताम्रमूर्द्धजः ॥४५॥ तं तु तेवनतं
दीनं किं करोमीति वादिनं । निषीदेत्यब्रुवंस्तात स निषादस्ततो भवत् ॥४६॥ तस्य वंश्यास्तु नैषादा गिरिकाननगोचराः । येनाहरज्जायमानो वे
णकल्मषमुल्बणं ॥४७॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे निषादोत्पत्तिश्चतुर्दशोध्यायः ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ अथ तस्य पुनर्विप्रै
रपुत्रस्य महीपतेः । बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥१॥ तं दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः । ऊचुः परमसंतुष्टा विदित्वा
भगवत्कलां ॥२॥ ऋषय ऊचुः ॥ एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपावनी । इयं च लक्ष्मीसंभूतिः पुरुषस्यानपायिनी ॥३॥ अयं तु प्रथमो राज्ञां पुमा
न्प्रथयिता यशः । पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः ॥४॥ इयं च देवी सुदती गुणभूषणभूषणा ॥ अर्चिर्नाम वरारोहा पृथुमेवावरुंधती ॥५
१८ एषसाक्षाद्धरेरंशो जातो लोकरिरक्षया । इयं च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेनपायिनी ॥६॥ प्रशंसंति स्म तं विप्रा गंधर्वप्रवरा जगुः । मुमुचुः १८
सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यंति स्वःस्त्रियः ॥७॥ शंखतूर्यमृदंगाद्या नेदुर्दुंदुभयो दिवि । तत्र सर्व उपाजग्मुर्देवर्षिपितॄणां गणाः ॥८॥ ब्रह्मा जग
द्गुरुर्देवैः सहासृत्य सुरेश्वरैः । वैन्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ॥९॥ पादयोररविंदं च तं वै मेने हरेः कलां । यस्याप्रतिहतं चक्र
मंशः स परमेष्ठिनः ॥१०॥ तस्याभिषेक आरब्धो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः । आभिषेचनिकान्यस्मै आजह्रुः सर्वतो जनाः ॥११॥ सरित्समुद्रा गि
रयो नागा गावः खगा मृगाः । द्यौः क्षितिः सर्वभूतानि समाजह्रुरुपायनं ॥१२॥ सोभिषिक्तो महाराजः सुवासाः साध्वलंकृतः । पत्न्यार्चिषालंकृत
या विरेजेग्निरिवापरः ॥१३॥ तस्मै जहार धनदो हैमं वीर वरासनं । वरुणः सलिलस्रावमातपत्रं शशिप्रभं ॥१४॥ वायुश्च वालव्यजने
धर्मः कीर्तिमयीं स्रजं । इंद्रः किरीटमुत्कृष्टं दंडं संयमनं यमः ॥१५॥ ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म भारती हारमुत्तमं । हरिः सुदर्शनं चक्रं तत्पत्न्यव्या
हतां श्रियं ॥१६॥ दशचंद्रमसिं रुद्रः शतचंद्रं तथांबिका । सोमो मृतमयानश्वांस्त्वष्टा रूपाश्रयं रथं ॥१७॥ अग्निराजगवं चापं सूर्यो रश्मि

मयानिषून् । भूः पादुके योगमय्यौ द्यौः पुष्पावलिमन्वहं ॥१८॥ नाट्यं सुगीतं वादित्रमंतर्धानं च खेचराः । ऋषयश्चाशिषः सत्याः समुद्रः शंख
मात्मजं ॥१९॥ सिंधवः पर्वता नद्यो रथवीथीर्महात्मनः । सूतोथ मागधो वंदी तं स्तोतुमुपतस्थिरे ॥२०॥ स्तावकांस्तानभिप्रेत्य पृथुर्वैन्यः प्र
तापवान् । मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥२१॥ पृथुरुवाच ॥ भोः सूत हे मागध सौम्य वंदिं ल्लोकेधुनास्पष्टगुणस्य मे स्यात् । किमा
श्रयो मे स्तव एष योज्यतां मा मय्यभूवन्वितथा गिरो वः ॥२२॥ तस्मात्परोक्षेस्मदुपश्रुतानां करिष्यथ स्तोत्रमपीच्यवाचः । सत्युत्तमश्लोकगुणानुवादे जुगु
प्सितं न स्तवयंति सभ्याः ॥२३॥ महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कः स्तावकैः स्तावयतेसतोपि । तेस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो जनावहासं कुमतिर्न वेद ॥२४
प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्संत्यपि विश्रुताः । ह्रीमंतः परमोदाराः पौरुषं वा विगर्हितं ॥२५॥ वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः । कर्मभिः कथ
मात्मानं कथयिष्याम बालवत् ॥२६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरिते पंचदशोध्यायः ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं
गायका मुनिचोदिताः । तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया ॥१॥ नालं वयं ते महिमानुवर्णने यो देववर्योवततार मायया । वेनांगजातस्य
च पौरुषाणि ते वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धियः ॥२॥ अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः कलावतारस्य कथामृतादृताः । यथोपदेशं मुनिभिः प्रचोदि
ताः श्लाघ्यानि कर्माणि वयं वितन्महि ॥३॥ एष धर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेनुवर्तयन् । गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपंथिनां ॥४॥ एष वै लो
कपालानां बिभर्त्येकस्तनौ तनूः । काले काले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हितं ॥५॥ वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुंचति । समः सर्वेषु भूतेषु
प्रतपन्सूर्यवद्विभुः ॥६॥ तितिक्षत्यक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि । भूतानां करुणः शश्वदार्तानां क्षितिवृत्तिमान् ॥७॥ देवेवर्षत्यसौ देवो नरदेव
वपुर्हरिः । कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यंजसेंद्रवत् ॥८॥ आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना । सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारु
णा ॥९॥ अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो गंभीरवेधा उपगुप्तवित्तः । अनंतमाहात्म्यगुणैकधामा पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा ॥१०॥ दुरासदो दुर्वि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स॰ ग॰ ४ भि ५

बहुः आत्मनोऽपि विदूरवत्। नैवाभिभवितुं शक्यो वेणारण्युत्थितोऽनलः॥११॥ अंतर्बहिश्च भूतानां पश्यन्कर्माणि चारणैः। उदासीन इवाध्य-
क्षो वायुरात्मेव देहिनां॥१२॥ नादंड्यं दंडयत्येष सुतमात्मद्विषामपि। दंडयत्यात्मजमपि दंड्यं धर्मपथे स्थितः॥१३॥ अस्याप्रतिहतं चक्रं
पृथोरामानसाचलात्। वर्तते भगवानर्को यावत्तपति गोगणैः॥१४॥ रंजयिष्यति यल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः। अथामुमाहू राजा-
नं मनोरंजनकैः प्रजाः॥१५॥ दृढव्रतः सत्यसंधो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः। शरण्यः सर्वभूतानां मानदो दीनवत्सलः॥१६॥ मातृभक्तिः परस्त्रीषु प-
त्न्यामर्द्ध इवात्मनः। प्रजासु पितृवत्स्निग्धः किंकरो ब्रह्मवादिनां॥१७॥ देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः सुहृदां नंदिवर्द्धनः। मुक्तसंगप्रसंगोऽयं दंडपा-
णिरसाधुषु॥१८॥ एष दोग्धा महीं वीरो गां सतीमाजसौषधीः। सुमां करिष्यते वेमां धनुःकोट्या समासतः॥१९॥ अयं तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधी-
शः कूटस्थ आत्मा कलयावतीर्णः। यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं पश्यंति नानात्वमपि प्रतीतं॥२०॥ भिसोन्नृपालाः किल तत्र तत्र बलिं ह-
२० रिष्यंति सलोकपालाः॥ अयं भुवो मंडलमोदयाद्रेर्गोप्तैकवीरो नरदेवनाथः। आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्यते दक्षिणतो यथा-
र्कः॥२१॥ अस्मिन्नृपाणां स्त्रिय आदिराजं चक्रायुधं तद्यश उद्धरंत्यः॥२२॥ अयं महीं गां दुदुहेऽधिराजः प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजानां॥ यो लीलया २०
द्रीन्स्वशरासकोट्या भिंदन्समां गामकरोद्यथेंद्रः॥२३॥ विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं यदाचरत्क्ष्मामविषह्यमाजौ। तदा निलिल्युर्दिशि दि-
दि शि असंतो लांगूलमुद्यम्य यथा मृगेंद्रः॥२४॥ एषोऽश्वमेधाञ्छतमाजहार सरस्वती प्रादुरभावि यत्र। अहार्षीद्यस्य हयं पुरंदरः शतक्रतु-
श्चरमे वर्तमाने॥२५॥ एष स्वसद्मोपवने समेत्य सनत्कुमारं भगवंतमेकं। आराध्य भक्त्यालभतामलं तज्ज्ञानं यतो ब्रह्म परं वदंति॥२६॥
तत्र तत्र गिरस्तास्ता इति विश्रुतविक्रमः। श्रोष्यत्यात्माश्रिता गाथाः पृथुः पृथुपराक्रमः॥२७॥ दिशो विजित्याप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पा-
टितलोकशल्यः। सुरासुरेंद्रैरुपगीयमान ॥ महानुभावोऽविता पतिर्भुवः॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे षोडशोऽध्या-
यः॥ ॥श्रीमैत्रेय उवाच॥

१५६

शल्यः १ ७२

पृथु

एवं स भगवान्वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः। छंदयामास तान्कामैः प्रतिपूज्याभिनंद्य च॥१॥ ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान्भृत्यामात्यपुरोधसः
पौराञ्जानपदाञ्श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत्॥२॥ विदुर उवाच॥ कस्माद्दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी। यां दुदोह पृथुस्तत्र को वत्सो
दोहनं च किं॥३॥ प्रकृत्या विषमा देवी कृता तेन समा कथं। तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत्॥४॥ सनत्कुमाराद्भगवतो ब्रह्मन्ब्रह्मवि-
दुत्तमात्। लब्ध्वा ज्ञानं सविज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः॥५॥ यच्चान्यदपि कृष्णस्य भवान्भगवतः प्रभोः। श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहक-
थाश्रयं॥६॥ भक्ताय मेऽनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च। वक्तुमर्हसि योऽदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमां॥७॥ सूत उवाच॥ चोदितो विदुरेणैवं
वासुदेवकथां प्रति। प्रशस्य तं प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत॥८॥ मैत्रेय उवाच॥ यदाभिषिक्तः पृथुरंग विप्रैरामंत्रितो जनतायाश्च पालः।
प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य क्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन्॥९॥ वयं राजञ्जठरेणाभितप्ता यथाग्निना कोटरस्थेन वृक्षाः। त्वामद्य याताः शर-
णं शरण्यं यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः॥१०॥ तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नं क्षुधार्दितानां नरदेवदेव। यावन्न नंक्ष्यामह उज्झितोर्जा वार्ता-
पतिस्त्वं किल लोकपालः॥११॥ मैत्रेय उवाच॥ पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितं। दीर्घं दध्यौ कुरुश्रेष्ठ निमित्तं सोऽन्वपद्यत॥१२॥
इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः। संदधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा॥१३॥ प्रवेपमाना धरणी निशाम्योदायुधं च तं। गौः स-
त्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयुद्रुता॥१४॥ तामन्वधावत्तद्वैन्यः कुपितोऽत्यरुणेक्षणः। शरं धनुषि संधाय यत्र यत्र पलायते॥१५॥ सा दिशो
विदिशो देवी रोदसी चांतरं तयोः। धावंती तत्र तत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधं॥१६॥ लोके नाविंदत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजाः। त्रस्ता तदा निव-
वृते हृदयेन विदूयता॥१७॥ उवाच च महाभागं धर्मज्ञापन्नवत्सल। त्राहि मामपि भूतानां पालनेऽवस्थितो भवान्॥१८॥ स त्वं जिघांससे कस्मा-
द्दीनामकृतकिल्बिषां। अहनिष्यत्कथं योषां धर्मज्ञ इति यो मतः॥१९॥ प्रहरंति न वै स्त्रीषु कृतागस्स्वपि जंतवः। किमुत त्वद्विधा राजन्करुणा
गो

इति १

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दीनवत्सला ॥ स्वमांविपाद्याजनानां वंचयत्र निश्चवं प्रतिष्ठितां ॥ आत्मानं च प्रजानाथ स्वमात्क थमंभसि धास्यसि ॥२१॥ पृथुरुवाच ॥ वसुधे
त्वां वधिष्यामि मच्छासनपराङ्मुखीं। भागं बर्हिषि या वृंक्ते न तनोति च नो वसु ॥२२॥ यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः। तस्यामे
वं हि दुष्टायां दंडो नात्र न शस्यते ॥२३॥ त्वं खल्वोषधिबीजानि प्राक्सृष्टानि स्वयंभुवा। नमुंचस्यात्मरुद्धानि मामवज्ञाय मंदधीः ॥२४॥
अमूषां क्षुत्परीतानामार्तानां परिदेवितं। शमयिष्यामि मद्बाणैर्भिन्नायास्तव मेदसा ॥२५॥ पुमान्योषिदुत क्लीब आत्मसंभावनोऽध
मः। भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः ॥२६॥ त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा मायागां तिलशः शरैः। आत्मयोगबलेनेमाः धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥२७॥
एवं मन्युमयीं मूर्तिं कृतांतमिव बिभ्रतीं। प्रणता प्रांजलिः प्राह मही संजातवेपथुः ॥२८॥ नमः परस्मै पुरुषाय मायया विन्यस्तनाना
तनवे गुणात्मने। नमः स्वरूपानुभवेन निर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये ॥२९॥ येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता। धात्रा यतोऽयं गुणस
२१ सर्गसंग्रहः। स एव मां हंतुमुदायुधः स्वराडुपस्थितोऽन्यं शरणं कमाश्रये ॥३०॥ य एतदादावसृजच्चराचरं स्वमाययात्माश्रययाऽवितर्क
यया। तयैव सोऽयं किल गोप्तुमुद्यतः कथं नु मां धर्मपरो जिघांससि ॥३१॥ नूनं बतेशस्य समीहितं जनैस्तन्मायया दुर्जययाऽकृतात्मभिः।
न लक्ष्यते यस्त्वकरोदकारयद्योऽनेक एकः परतश्च ईश्वरः ॥३२॥ सर्गादि योऽस्यानुरुणद्धि शक्तिभिर्द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मभिः।
तस्मै समुन्नद्धनिरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥३३॥ स वै भवानात्मविनिर्मितं जगद्भूतेंद्रियांतःकरणात्मकं विभो। संस्था
पयिष्यन्नजमां रसातलादभ्युज्जहारांभस आदिसूकरः ॥३४॥ अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल।
स वीरमूर्तिः समभूद्धराधरो यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि ॥३५॥ नूनं जनैरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया। न ज्ञाय
ते मोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्यो नमो वीरयशस्करेभ्यः ॥३६॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुविजये सप्तदशोऽध्यायः॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥राम
२१

र ता१ गोपु६

दो१ ति१ न्वी६ मा नु४ ...२

इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरं। पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥१॥ संनियच्छाभिभो मन्युं निबोध श्रावितं च मे।
सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥२॥ अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये ॥३॥
तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान्। अवरः श्रद्धयोपेत उपेयान्विंदतेंजसा ॥४॥ ताननादृत्य योऽविद्वानर्थानारभते स्वयं। त
स्य व्यभिचरंत्यर्था आरब्धाश्च पुनः पुनः ॥५॥ पुरा सृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशांपते। भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः ॥६॥ अपालि
तानादृता भवद्भिर्लोकपालकैः। चोरीभूतेऽथ लोकेऽहं यज्ञार्थेऽग्रसमोषधीः ॥७॥ नूनं ता वीरुधः क्षीणा मयि कालेन भूयसा। तत्र
दृष्टेन योगेन भवानादातुमर्हसि ॥८॥ वत्सं कल्पय मे वीर येनाहं वत्सला तव। धोक्ष्ये क्षीरमयान्कामाननुरूपं च दोहनं ॥९॥ दोग्धारं च
महाबाहो भूतानां भूतभावन। अन्नमीप्सितमूर्जस्वद्भगवान्वांछते यदि ॥१०॥ समां च कुरु मां राजन्देववृष्टं यथा पयः। अपर्ताव
पि भद्रं ते उपावर्तेत मे विभो ॥११॥ इति प्रियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः। वत्सं कृत्वा मनुं पाणावदुहत्सकलौषधीः ॥१२॥ तथाप
रे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः। ततोऽन्ये च यथाकामं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥१३॥ ऋषयो दुदुहुर्देवीमिंद्रियेष्वथ सत्तम। वत्सं बृहस्प
तिं कृत्वा पयश्छंदोमयं शुचि ॥१४॥ कृत्वा वत्सं सुरगणा इंद्रं सोममदूदुहन्। हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥१५॥ दैतेया
दानवा वत्सं प्रह्लादमसुरर्षभं। विधायादूदुहन्क्षीरमयःपात्रे सुरासवं ॥१६॥ गंधर्वाप्सरसोऽधुक्षन्पात्रे पद्ममये पयः। वत्सं विश्वा
वसुं कृत्वा गांधर्वं मधु सौंदर्यं ॥१७॥ वत्सेन पितरोऽर्यम्णा कव्यं क्षीरमधुक्षत। आमपात्रे महाभागाः श्रद्धया श्राद्धदेवताः ॥१८॥ प्रक
ल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः संकल्पनामयीं। सिद्धिं नभसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः ॥१९॥ अन्ये च मायिनो मायामंतर्धानाद्भुतात्मनां।
मयं प्रकल्प्य वत्सं ते दुदुहुर्धारणामयीं ॥२०॥ यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताशनाः। भूतेशवत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवं ॥२१
थी१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथाह योऽदंदशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकं । विधाय वत्सं दुदुहुः बिलपात्रे विषं पयः ।२२। पशवो यवसं क्षीरं वत्सं कृत्वा तु गोवृषं ।
अरण्यपात्रे चाधुक्षन् मृगेन्द्रेण च दंष्ट्रिणः ।२३। क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे । सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाचरमेव च ।२४।
पत्त्रवत्साश्च वनस्पत्यः पृथग्रसमयं पयः । गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधातून् स्वसानुषु ।२५। सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक् पयः ।
सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविताः । एवं पृथ्व्यादयः पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मनः । दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह ।२७।
ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः । दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः ।२८। चूर्णयन् स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट् ।
भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः ।२९। अथास्मिन् भगवान् वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता । निवासान् कल्पयांचक्रे तत्र तत्र यथा
र्हतः ।३०। ग्रामान् पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च । घोषान् व्रजान् सशिबिरान् आकरान् खेटखर्वटान् ।३१। प्राक् पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामा
दिकल्पना । यथासुखं वसन्ति स्म तत्र तत्राकुतोभयाः ।३२। इति श्रीमहापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरिते अष्टादशोऽध्यायः ॥ मैत्रेय उ २२
२२ वाच ॥ अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः । ब्रह्मावर्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती ।१। तदभिप्रेत्य भगवान् कर्मातिशयमात्मनः ।
शतक्रतुर्न ममृषे पृथोर्यज्ञमहोत्सवं ।२। यत्र यज्ञपतिः साक्षाद्भगवान् हरिरीश्वरः । अन्वभूयत सर्वात्मा सर्वलोकगुरुः प्रभुः ।३। अन्वितो ब्र
ह्मशर्वाभ्यां लोकपालैः सहानुगैः । उपगीयमानो गन्धर्वैः मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ।४। सिद्धा विद्याधरा दैत्या दानवा गुह्यकादयः । सुनन्दनन्द
मुख्याः पार्षदप्रवरा हरेः ।५। कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः । तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ।६। यत्र धर्मदुघा भूमिः
सर्वकामदुघा सती । दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान् यजमानस्य भारत ।७। ऊहुः सर्वरसान्नद्यः क्षीरदध्यन्नगोरसान् । तरवो भूरिवर्ष्माणः प्रासूयं
त मधुच्युतः ।८। सिन्धवो रत्ननिकरान् गिरयोऽन्नं चतुर्विधं । उपायनमुपाजह्रुः सर्वे लोकाः सपालकाः ।९। इति चाधोक्षजेशस्य पृथोस्तु प

सर्वात्मी ५

न्नै३ स्वर।

रमोदयं असूयन् भगवानिन्द्रः प्रतिघातमचीकरत् ।१०। चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिं । वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्धन्नपोवाह ति
रोहितः ।११। तमत्रिर्भगवानैक्षत् त्वरमाणं विहायसा । आमुक्तमिव पाखण्डं योऽधर्मे धर्मविभ्रमः ।१२। अत्रिणा चोदितो हन्तुं पृथुपुत्रो मह
रथः । अन्वधावत संक्रुद्धः तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।१३। तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य मेने धर्मं शरीरिणं । जटिलं भस्मनाच्छन्नं तस्मै बाणं न मुञ्च
ति ।१४। वधान्निवृत्तं तं भूयो हन्तवेऽत्रिरचोदयत् । जहि यज्ञहनं तात महेन्द्रं विबुधाधमं ।१५। एवं वैन्यसुतः प्रोक्तस्त्वरमाणं विहायसा । अन्व
द्रवदभिक्रुद्धो रावणं गृध्रराडिव ।१६। सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्मा अन्तर्हितः स्वराट् । वीरः स्वपशुमादाय पितुर्यज्ञमुपेयिवान् ।१७। तत्तस्य चा
द्भुतं कर्म विचक्ष्य परमर्षयः । नामधेयं ददुस्तस्मै विजिताश्व इति प्रभो ।१८। उपसृज्य तमस्तीव्रं जहाराश्वं पुनर्हरिः । चषालयूपतश्छन्नो यू
हिरण्यरशनं विभुः ।१९। अत्रिः संदर्शयामास त्वरमाणं विहायसा । कपालखट्वाङ्गधरं वीरो नैनमबाधत ।२०। अत्रिणा चोदित
स्तस्मै संदधे विशिखं रुषा । सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा तस्थावन्तर्हितः स्वराट् ।२१। वीरश्चाश्वमुपादाय पितृयज्ञमथाव्रजत् । तदवद्यं हरे
रूपं जगृहुर्ज्ञानदुर्बलाः ।२२। यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया । तानि पापस्य खण्डानि लिङ्गं खण्डमिहोच्यते ।२३। एवमिन्द्रे हरत्यश्वं
वैन्ययज्ञजिघांसया । तद्गृहीतविसृष्टेषु पाखण्डेषु मतिर्नृणां ।२४। धर्म इत्युपधर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु । प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेश
लेषु च वाग्मिषु ।२५। तदभिज्ञाय भगवान् पृथुः पृथुपराक्रमः । इन्द्राय कुपितो बाणमादत्तोद्यतकार्मुकः ।२६। तमृत्विजः शक्रवधाभिसं
धितं विचक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमसह्यरंहसं । निवारयामासुरहो महामते न युज्यतेऽत्रान्यवधः प्रचोदितात् ।२७। वयं मरुत्वन्तमिहार्थनाशनं ह्वयाम
हे त्वच्छ्रवसा हतत्विषं । अयातयामोपहवैरनन्तरं प्रसह्य राजन् जुहवाम तेऽहितं ।२८। इत्यामन्त्र्य क्रतुपतिं विदुरास्यर्त्विजो रुषा । स्रुग्घ
स्ताञ्जुह्वतोऽभ्येत्य स्वयम्भूः प्रत्यषेधत ।२९। न वध्यो भवतामिन्द्रो यद्यज्ञो भगवत्तनुः । यं जिघांसथ यज्ञेन यस्येष्टास्तनवः सुराः ।३०। तदिदं

सन्नद्धो वर्मी धनुर्धरस्तथा रथिनः ३

ह२ बुधा५ जे५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जर द्विताः१ त्र५ स४ र हिर कर्म मख्यौ५

पश्यन महद्व्यतिकरं मघेदं इन्द्रेण नुष्ठितं राज्ञः कर्मैतद्विजिघांसता॥२१॥ स पृथुकीर्तिः पृथो भूयान्नहैको नशतक्रतुः। अलं ते क्रतु
भिः स्विष्टैर्यद्भवान्मोक्षधर्मवित्त॥२२॥ नैवात्मने महेंद्राय रोषमाहर्तुमर्हसि। उभावपि हि भद्रं ते उत्तमश्लोकविग्रहौ॥२३॥ मास्मिन्महा
राज कृथाः स्म चिंतां निशामय। यद्धव आदृतात्माय ध्यायतो दैवहतं तनु कर्तुम्मनोतिरुषं विशते तमोंधं॥२४॥ क्रतुर्विरमतामेष देवेषु
रवग्रहः। धर्मव्यतिकरो यत्र पाखंडैरिंद्रनिर्मितैः॥२५॥ एभिरिंद्रोपसंसृष्टैः पाखंडैर्हारिभिर्जनं। ह्रियमाणं विचक्ष्वैनं यस्ते यज्ञध्रुगश्वमुट्॥२६॥
भवान्परित्रातुमिहावतीर्णो धर्मं जनानां समयानुरूपं। वेनापचारादवलुप्तमद्य तद्देहतो विष्णुकलासि वैन्य॥२७॥ स त्वं विमृश्यास्य भवं प्र
जापते संकल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि। ऐंद्रीं च मायामुपधर्ममातरं प्रचंडपाखंडपथं प्रभो जहि॥२८॥ मैत्रेय उवाच॥ ॥इत्थं स लोकगुरुणा
समादिष्टो विशांपतिः। तथा च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च संदधे॥२९॥ कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे। वरान्ददुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पि
२२ ताः॥ विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः। आशिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः॥३१॥ त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समाग २२
ताः। पूजिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः॥३२॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरिते एकोनविंशतितमोध्यायः॥
॥मैत्रेय उवाच॥ ॥भगवानपि वैकुंठः साकं मघवता विभुः। यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक्तमभाषत॥१॥ एष तेकारिषीद्भंगं हयमेधशत
स्य ह। क्षमापयत आत्मानममुष्य क्षंतुमर्हसि॥२॥ सुधियः साधवो लोके नरदेव नरोत्तमाः। नाभिद्रुह्यंति भूतेभ्यो यर्हि नात्मा कलेवरं॥३॥
पुरुषा यदि मुह्यंति त्वादृशा देवमायया। श्रम एव परं जातो दीर्घया वृद्धसेवया॥४॥ अतः कायमिमं विद्वानविद्याकामकर्मभिः। आ
१४२ रब्धं इति नैवास्मिन्प्रतिबुद्धोनुषज्जते॥५॥ असंसक्तः शरीरेस्मिन्नमुनोत्पादिते गृहे। अपत्ये द्रविणे वापि कः कुर्यान्ममतां बुधः॥६॥ एकः शु
द्धः स्वयंज्योतिर्निर्गुणोसौ गुणाश्रयः। सर्वगोनावृतः साक्षी निरात्मात्मनः परः॥७॥ य एवं संतमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः। नाज्यते प्रकृ

दु३ विपिद९ दे मा१ य

नौ८ नौ६ प६ स्व१

तिस्थोपि तद्गुणैः सम्यग्व्यवस्थितः॥८॥ यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः। भजते शनकैस्तस्य मनो राजन्प्रसीदति॥९॥ परित्यक्त
गुणः सम्यग्दर्शनो विशदाशयः। शांतिं मे समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते॥१०॥ उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां। कूटस्थमिम
मात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनं॥११॥ भिन्नस्य लिंगस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः। दृष्टासु संपत्सु विपत्सु सूरयो न विक्रि
यंते मयि बद्धसौहृदाः॥१२॥ समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितेंद्रियाशयः। मयोपक्लृप्ताखिललोकसंयुतो विधत्स्व
वीराखिललोकरक्षणं॥१३॥ श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो यत्सांपराये सुकृतात्षष्ठमंशं। हर्तान्यथा हृतपुण्यः प्रजानामरक्षिता करहारोघमत्ति॥१४॥
एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोन्यतमोविता स्याः। ह्रस्वेन कालेन गृहोपयातान्द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोकः॥१५॥ वरं च मत्कंचन मानवेंद्र
वृणीष्व तेहं गुणशीलयंत्रितः। नाहं मखैर्वै सुलभस्तपोभिर्योगेन वा यत्समचित्तवर्ती॥१६॥ मैत्रेय उवाच॥ ॥स इत्थं लोकगुरुणा विष्वक्सेनेन
विश्वजित्। अनुशासित आदेशं शिरसा जगृहे हरेः॥१७॥ स्पृशंतं पादयोः प्रेम्णा व्रीडितं स्वेन कर्मणा। शतक्रतुं परिष्वज्य विद्वेषं विससर्ज ह॥१८॥
भगवानपि विश्वात्मा पृथुनोपहृतार्हणः। समुज्जिहानया भक्त्या गृहीतचरणांबुजः॥१९॥ प्रस्थानाभिमुखोप्येनमनुग्रहविलंबितः। पश्यन्पद्मप
लाशाक्षो न प्रतस्थे सुहृत्सतां॥२०॥ स आदिराजो रचितांजलिर्हरिं विलोकितुं नाशकदश्रुलोचनः। न किंचनोवाच स बाष्पविक्लवो हृदोपगुह्या
प मुमवस्थितः॥२१॥ अथावमृज्याश्रुकला विलोकयन्नतृप्तदृग्गोचरमाह पूरुषं। पदा स्पृशंतं क्षितिमंस उन्नते विन्यस्तहस्ताग्रमुरंगविद्विषः॥२२॥
पृथुरुवाच॥ ॥वरान्विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनां। ये नारकाणामपि संति देहिनां तानीश कैवल्यपते वृणे न वा॥२३॥
न कामये नाथ तदप्यहं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणांबुजासवः। महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वरः॥२४॥ स उत्तमश्लोक
महन्मुखच्युतो भवत्पदांभोजसुधाकणानिलः। स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः॥२५॥ यशः शिवं सुश्रव आर्यसंग

ख१ थ१४ र्णा सु२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मे यदृच्छया चोपशृणोति ते सकृत्। कथं गुणज्ञो विरमेद्विना पशुं श्रीर्यत्प्रवव्रे गुणसंग्रहेच्छया॥२६॥ अथाभजे त्वाखिलपूरुषोत्तमं गु
णालयं पद्मकरेव लालसः। अप्यावयोरेकपतिस्पृधोः कलिर्न स्यात्कृतत्वच्चरणैकतानयोः॥२७॥ जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं स्यादेव
यत्कर्मणि नः समीहितं। करोषि फल्ग्वप्युरु दीनवत्सलः स्व एव धिष्ण्येऽभिरतस्य किं तया॥२८॥ भजंत्यथ त्वामत एव साधवो व्युदस्तमा
यागुणविभ्रमोदयं। भवत्पदानुस्मरणादृते सतां निमित्तमन्यद्भगवन्न विद्महे॥२९॥ मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं वरं वृणीष्वेति भजंत
मात्थ यत्। वाचा नु तंत्या यदि ते जनोऽसितः कथं पुनः कर्म करोति मोहितः॥३०॥ त्वन्माययाद्धा जन ईश खंडितो यदन्यदाशास्त ऋतात्मनो ३
बुधः। यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुं॥३१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥सा श्रुतेव सितं राजन्नयास्मिन्ननुशाशिषः
स्वर्गापवर्गनरकान्समं पश्यन्ति मत्पराः॥३२॥ प्रीतोऽहं ते महाराज वेदुस्त्यजमत्यजः। अद्य वा नो मम प्रादेशं तन्मत्परम हि त्वं॥३३॥ ॥
२५ मैत्रेय उवाच॥ ॥इत्यादिराजेन नुतः स विश्वदृक् तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तु ते। दिष्ट्या दृशी धीर्मयि ते कृता यया मायां मदीयां तरति स्म २५
दुस्त्यजां॥३४॥ तत्त्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते। मदादेशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनं॥३५॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ ॥इति वैण्यस्य राज
र्षेः प्रतिनंद्यार्थवद्वचः। पूजितोऽनुगृहीत्वैनं गंतुं चक्रेऽच्युतो मतिं॥३६॥ देवर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः। किन्नराप्सरसो मर्त्याः खगा
भूतान्यनेकशः॥३७॥ यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वित्तांजलिभक्तितः। सभाजिता ययुः सर्वे वैकुंठानुगतास्ततः॥३८॥ भगवानपि राज
र्षेः सोपाध्यायस्य चाच्युतः। हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम प्रत्यपद्यत॥३९॥ अदृष्टाय नमस्कृत्य नृपः संदर्शितात्मने। वासुदेवाय
देवानां देवाय स्वपुरं ययौ॥४०॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे विंशतितमोऽध्यायः॥ ॥रामकृष्ण॥

पुरं १

१ पुरं वया विलयतो तत्पूर्वमल वर्णयति मौक्तिकैरिति

मौक्तिकैः कुसुमस्रग्भिर्दुकूलैः स्वर्णतोरणैः। महासुरभिभिर्धूपैर्मंडितं तत्र तत्र वै॥१॥ चंदनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वर
मार्गवत्। पुष्पाक्षतफलैस्तोक्मैर्लाजैरर्चिभिरर्चितं॥२॥ सवृंदैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैः परिष्कृतं। तरुपल्लवमालाभिः सर्व
तः समलंकृतं॥३॥ प्रजास्तं दीपबलिभिः संभृताशेषमंगलैः। अभीयुर्मृष्टकन्याश्च मृष्टकुंडलमंडिताः॥४॥ शंखदुंदुभिघो
षेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजां। विवेश भवनं वीरः स्तूयमानो गतस्मयः॥५॥ पूजितः पूजयामास तत्र तत्र महायशाः। पौराञ्जान
पदांस्तांस्तान्प्रीतः प्रियवरप्रदः॥६॥ स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः कर्माणि भूयांसि महान्महत्तमः। कुर्वञ्छशासावनिमंडलं य
शः स्फीतं निधायारुरुहे परं पदं॥७॥ ॥सूत उवाच॥ ॥तदादिराजस्य यशो विजृंभितं गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितं। क्षत्ता महा
भागवतः सदस्पते कौषारविं प्राह गृणंतमर्चयन्॥८॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥सोऽभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुरार्हणः। बिभ्रत्स वैष्णवं
तेजो बाह्वोर्याभ्यां दुदोह गां॥९॥ को न्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः। लोकाः सपालाः उपजीवंति काममद्यापि
तन्मे वद कर्म शुद्धं॥१०॥ ॥श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥गंगायमुनयोर्नद्योरंतरा क्षेत्रमावसन्। आरब्धानेव बुभुजे भोगान्पुण्यजिहासया॥११॥
सर्वत्रास्खलितादेशः सप्तद्वीपैकदंडधृक्। अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः॥१२॥ एकदासीन्महासत्रदीक्षा तत्र दिवौकसां।
समाजो ब्रह्मर्षीणां च राजर्षीणां च सत्तम॥१३॥ तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु स्वर्चितेषु यथार्हतः। उत्थितः सदसो मध्ये ताराणामुडुराडिव॥१४॥ प्रांशुः
पीनायतभुजो गौरः कंजारुणेक्षणः। सुनासः सुमुखः सौम्यः पीनांसः सुद्विजस्मितः॥१५॥ व्यूढवक्षा बृहच्छ्रोणिर्वलिवल्गुदलोदरः। आव
र्तनाभिरोजस्वी कांचनोरुरुदग्रपात्॥१६॥ सूक्ष्मवक्रासितस्निग्धमूर्धजः कंबुकंधरः। महाधने दुकूलाग्र्ये परिधायोपवीय च॥१७॥ व्यंजि
ताशेषगात्रश्रीर्नियमे न्यस्तभूषणः। कृष्णाजिनधरः श्रीमान्कुशपाणिः कृतोचितः।

शिशिरस्निग्धताराक्षः समेतान्स्वसमंततः। ऊचिवानिदमुर्वीशः सदः संहर्षयन्निव।२०। चारु चित्रपदं श्लक्ष्णं मृष्टं गूढमविक्लवं। राजो
वाच॥ सभ्याः शृणुत भद्रं वः साधवो य इहागताः। सत्सु जिज्ञासुभिर्धर्ममावेद्यं स्वमनीषितं।२१। अहं दंडधरो राजा प्रजानामिह योजि
तः। रक्षिता वृत्तिदः स्वेषु सेतुषु स्थापिता पृथक्।२२। तस्य मे तदनुष्ठानाद्यानाहुर्ब्रह्मवादिनः। लोकाः स्युः कामसंदोहा यस्य तुष्य
ति दिष्टकृत्।२२। य उद्धरेत्करं राजा प्रजा धर्मेष्वशिक्षयन्। प्रजानां समलं भुंक्ते भगं च स्वं जहाति सः।२३। तत्प्रजा भर्तृपिंडार्थं स्वार्थमे
वानसूयवः। कुरुताधोक्षजधियस्तर्हि मेनुग्रहः कृतः।२४। यूयं तदनुमोदध्वं पितृदेवर्षयोमलाः। कर्तुः शास्तुरनुज्ञातुस्तुल्यं यत्प्रे
त्य तत्फलं।२५। अस्ति यज्ञपतिर्नाम केषांचिदिह सत्तमाः। इहामुत्र च लक्ष्यंते ज्योत्स्नावत्यः क्वचिद्भुवः।२६। मनोरुत्तानपादस्य ध्रुवस्यापि
महीपतेः। प्रियव्रतस्य राजर्षेरंगस्यास्मत्पितुः पितुः।२७। ईदृशानामथान्येषामजस्य च भवस्य वा प्रह्लादस्य बलेश्चापि कृत्यमस्ति गदाभृता।२८।
दौहित्रादीनृते मृत्योः शोच्यान्धर्मविमोहितान्। वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना।२९। यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मो २५
२५ पचितं मलं धियः। सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदांगुष्ठविनिःसृता सरित्।३०। विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमानसंगविज्ञानविशे
षवीर्यवान्। यदंघ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते।३१। तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः।
अमायिनः कामदुघांघ्रिपंकजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः।३२। असाविहानेकगुणोगुणोध्वरः पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः। सं
पद्यतेर्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः।३३। प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनां। क्रियाफलत्वेन
विभुर्विभाव्यते यथानलो दारुषु तद्गुणात्मकः।३४। अहो ममामी वितरंत्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधीश्वरं। स्वधर्मयोगेन यजंति माम
कानिरंतरं क्षोणितले दृढव्रताः।३५। मा जातु तेजः प्रभवेन्महर्द्धिभिस्तितिक्षया तपसा विद्यया च। देदीप्यमानं जितदेवतानां कुले स्वयं राज
कुलाद्द्विजानां।३६। ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुराणो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवंदनात्। अवाप लक्ष्मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः।३०।
यत्सेवयाशेषगुहाशयः स्वराट् विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः। तदेव तद्धर्मप

दृ८२

र्विनीतैः सद्भक्त्या ब्रह्मकुलं निषेव्यतां।३८। पुमाँल्लभेतानतिवेलमात्मनः प्रसीदतोत्यंतशमं स्वतः स्वयं। यन्नित्यसंबंधनिषेवया
ततः परं किमत्रास्ति मुखं हविर्भुजां।३९। अश्नात्यनंतः खलु तत्त्वकोविदैः श्रद्धाहुतं यन्मुख इज्यनामभिः। न वै तथा चेतनया बहिष्कृ
ते हुताशने पारमहंस्यपर्यगुः।४०। यद्ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं श्रद्धातपोमंगलमौनसंयमैः। समाधिना बिभ्रति हार्थदृष्टये यत्रेद
मादर्श इवावभासते।४१। तेषामहं पादसरोजरेणुमार्या वहेयाधिकिरीटमायुः। यं नित्यदा बिभ्रत आशु पापं नश्यत्यमुं सर्वगुणा
भजंति।४२। गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं वृद्धाश्रयं संवृणतेनु संपदः। प्रसीदतां ब्रह्मकुलं गवां च जनार्दनः सानुचरश्च मह्यं।४३। मैत्रे
य उवाच॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं पितृदेवद्विजातयः। तुष्टुवुर्हृष्टमनसः साधुवादेन साधवः।४४। पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुतिः।
ब्रह्मदंडहतः पापो यद्वेनोत्यतरत्तमः।४५। हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निंदया तमः। विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः।४६।
वीरवर्य पितः पृथ्व्याः समाः संजीव शाश्वतीः। यस्येदृश्यच्युते भक्तिः सर्वलोकैकभर्तरि।४७। अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्ते त्वयैव ना
[illegible]मुकुंदनाथाः। य उत्तमश्लोकतमस्य विष्णोर्ब्रह्मण्यदेवस्य कथां व्यनक्ति।४८। नात्यद्भुतमिदं नाथ तवाजीव्यानुशासनं। प्रजानु
रागो महतां प्रकृतिः करुणात्मनां।४९। अद्य नस्तमसः पारस्त्वयोपासादितः प्रभो। भ्राम्यतां नष्टदृष्टीनां कर्मभिर्दैवसंज्ञितैः।५०।
नमो विवृद्धसत्त्वाय [illegible]पुरुषाय महीयसे। यो ब्रह्म क्षत्रमाविश्य बिभर्तीदं स्वतेजसा।५१॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतु
र्थस्कंधे एकविंशतितमोध्यायः॥ ॥श्रीमैत्रेय उवाच॥ जनेषु प्रगृणत्स्वेवं पृथुं पृथुलविक्रमं। तत्रोपजग्मुर्मुनयश्चत्वारः सूर्य
वर्चसः।१। तांस्तु सिद्धेश्वरान्राजा व्योम्नोवतरतोर्चिषा। लोकानपापान्कुर्वाणान्सानुगोचष्ट लक्षितान्।२। तद्दर्शनोद्गतान्प्राणान्प्र
त्यादित्सुरिवोत्थितः। ससदस्यानुगो वैन्य इंद्रियेशो गुणानिव।३। गौरवाद्यंत्रितः सभ्यः प्रश्रयानतकंधरः। विधिवत्पूजयांचक्रे

नान२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

फलमूलेरुरपेवीपिपा। रद्धिविलो। पूयनामा... सानुगेनुग्रप चैरत्पय

हीनार्घ्यर्हणासनानार्धानन्पादशौचसलिलैर्मार्जितालकबंधनः।तत्रशीलवतांवृत्तमाचरन्मानयन्निव।५।हाटकासनमासीना
न्स्वधिष्ण्येष्विवपावकान्।श्रद्धासंयमसंयुक्तःप्रीतःप्राहभवाग्रजान्॥ ॥पृथुरुवाच॥ ॥अहोआचरितंकिंमेमंगलंमंग
लायनाः।यस्यवोदर्शनंह्यासीद्दुर्दर्शानांचयोगिभिः।७।किंतस्यदुर्लभतरंइहलोकेपरत्रवा।यस्यविप्राःप्रसीदन्तिशिवोवि
ष्णुश्चसानुगः।८।नैवलक्षयतेलोकोलोकान्पर्यटतोपियान्।यथासर्वदृशंसर्वआत्मानंयेस्यहेतवः।९।अधुनाअपितेधन्याः
साधवोगृहमेधिनः।यद्गृहाह्यर्हवर्याम्बुतृणभूमीश्वरावराः।१०।व्यालालयद्रुमावैतेष्वरिक्ताखिलसंपदः।यद्गृहास्तीर्थपा
दीयपादतीर्थविवर्जिताः।११।स्वागतंवोद्विजश्रेष्ठायद्व्रतानिमुमुक्षवः।चरन्तिश्रद्धयाधीराःबालाएवबृहन्तिवै।१२।कच्चिन्नः
कुशलंनाथाइंद्रियार्थार्थवेदिनां।व्यसनावापएतस्मिन्पतितानांस्वकर्मभिः।१३।भवत्सुकुशलप्रश्नआत्मारामेषुनेष्यते।
२८ कुशलाकुशलायत्रनसन्तिमतिवृत्तयः।१४।तदहंकृतविश्रंभःसुहृदोवस्तपस्विनां।संपृच्छेभवएतस्मिन्क्षेमःकेनांजसाभ २८
वेत्।१५।व्यक्तमात्मवतामात्माभगवानात्मभावनः।स्वानामनुग्रहायेमांसिद्धरूपीचरत्यजः॥ ॥मैत्रेयउवाच॥ ॥पृथोस्त
न्सूक्तमाकर्ण्यसारंसुष्टुमितंमधु।स्मयमानइवप्रीत्याकुमारःप्रत्युवाचह॥ ॥सनत्कुमारउवाच॥ ॥साधुपृष्टंमहाराजसर्वभू
तहितात्मना।भवताविदुषाचापिसाधूनांमतिरीदृशी।१८।संगमःखलुसाधूनांउभयेषांचसंमतः।यत्संभाषणसंप्रश्नःसर्वेषां
वितनोतिशं।१९।अस्त्येवराजन्भवतोमधुद्विषःपादारविन्दस्यगुणानुवादने।रतिर्दुरापाविधुनोतिनैष्ठिकीकामंकषायंम
लमन्तरात्मनः।२०।शास्त्रेष्वियानेवसुनिश्चितोनृणांक्षेमस्यसध्र्यग्विमृशेषुहेतुः।असंगआत्मव्यतिरिक्तआत्मनिदृढारतिर्ब्र
ह्मणिनिर्गुणेचया।२१।अर्थेंद्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णयातत्संमतानामपरिग्रहेणवा।विविक्तरुच्यापरितोषआत्मन्विनाहरे

हिं२ र्ण

र्गुणपीयूषपानात्।२२।साश्रद्धयाभगवद्धर्मचर्ययाजिज्ञासयाध्यात्मिकयोगनिष्ठया।योगेश्वरोपासनयाचनित्यंपुण्य
श्रवःकथयापुण्ययाच।२३।अहिंसयापारमहंस्यचर्ययास्मृत्यामुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना।यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिंद
यानिरीहयाद्वंद्वतितिक्षयाच।२४।हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेनविजृंभमाणया।भक्त्याह्यसंगःसदसत्यनात्मनि
स्यान्निर्गुणेब्रह्मणिचांजसारतिः।२५।यदारतिर्ब्रह्मणिनैष्ठिकीपुमानाचार्यवान्ज्ञानविरागरंहसा।दहत्यवीर्यंहृदयंजीव
कोशंपंचात्मकंयोनिमिवोत्थितोग्निः।२६।दग्धाशयोमुक्तसमस्ततद्गुणोनैवात्मनोबहिरन्तर्विचष्टे।परात्मनोर्यद्व्यवधा
नंपुरस्तात्स्वप्नेयथापुरुषस्तद्विनाशे।२७।आत्मानमिंद्रियार्थंचपरंयदुभयोरपि।सत्याशयउपाधौवैपुमान्पश्यतिनान्य
दा।२८।निमित्तेसतिसर्वत्रजलादावपिपूरुषः।आत्मनश्चपरस्यापिभिदांपश्यतिनान्यदा।२९।इंद्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षि
प्तंध्यायतांमनः।चेतनांहरतेबुद्धेःस्तंबस्तोयमिवह्रदात्।३०।भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तंज्ञानभ्रंशःस्मृतिक्षये।तद्रोधंकवयःप्रा
हुरात्मापह्नवमात्मनः।३१।नातःपरतरोलोकेपुंसःस्वार्थव्यतिक्रमः।यदध्यन्यस्यप्रेयस्त्वमात्मनःस्वव्यतिक्रमात्।३२।अर्थेंद्रि
यार्थाभिध्यानंसर्वार्थापह्नवोनृणां।भ्रंशितोज्ञानविज्ञानाद्येनाविशतिमुख्यतां।३३।नकुर्यात्कर्हिचित्संगंतमस्तीव्रंतितीर्षुकः
धर्मार्थकाममोक्षाणांयदत्यन्तविघातकं।३४।तत्रापिमोक्षएवार्थआत्यंतिकतयेष्यते।त्रैवर्ग्योर्थोयतोनित्यंकृतान्तभयसं
युतः।३५।परेवरेचयेभावागुणव्यतिकरादनु।नतेषांविद्यतेक्षेमईशविध्वंसिताशिषां।३६।तत्त्वंनरेन्द्रजगतामथतस्थुषांच
देहेंद्रियासुधिषणात्मभिरावृतानां।यःक्षेत्रवित्तपतयाहृदिविश्वगाविःप्रत्यक्चकास्तिभगवांस्तमवेहिसोस्मि।३७।यस्मिन्नि
दंसदसदात्मतयाविभातिमायाविवेकविधुतिस्रजिवाहिबुद्धिः।तंनित्यमुक्तपरिशुद्धविशुद्धतत्त्वंप्रत्यूढकर्मकलिलप्रकृतिंप्रपद्ये।३८।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यत्पादपंकजपलाशविलासभक्त्याकर्माशयंग्रथितमुद्ग्रथयंतिसंतः।तद्वन्नरिक्तमतयोयतयोपिरुद्धस्रोतोगणास्तमम
रणंभजवासुदेवं॥३९॥कृच्छ्रोमहानिहभवार्णवमप्लवेशांषड्वर्गनक्रमसुखेनतितीर्षंति।तत्त्वंहरेर्भगवतोभजनीयमं
घ्रिंकृत्वोडुपंव्यसनमुत्तरदुस्तरार्णं॥४०॥ ॥मैत्रेयउवाच॥ ॥सएवंब्रह्मपुत्रेणकुमारेणात्मवेधसा।दर्शितात्मगतिःसम्यक्प्र
शस्योवाचतंनृपः॥ ॥राजोवाच॥ ॥कृतोमेनुग्रहःपूर्वंहरिणार्त्तानुकंपिना।तमापादयितुंब्रह्मन्भगवन्यूयमागताः॥४२॥नि
ष्पादितश्चकार्त्स्न्येनभगवद्भिर्घृणालुभिः।साधूच्छिष्टंहिमेसर्वमात्मनासहकिंददे॥४३॥प्राणादाराःसुताब्रह्मन्गृहाश्चस
परिच्छदाः।राज्यंबलंमहीकोशइतिसर्वंनिवेदितं॥४४॥सैनापत्यंचराज्यंचदंडनेतृत्वमेवच।सर्वलोकाधिपत्यंचवेदशास्त्र
२० विदर्हति॥४५॥स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच।तस्यैवानुग्रहेणान्नंभुंजतेक्षत्रियादयः॥४६॥यैरीदृशीभगवतोग
तिरात्मवादएकांततोनिगमिभिःप्रतिपादितानः।तुष्यंत्वदभ्रकरुणाःस्वकृतेननित्यंकोनामतत्प्रतिकरोतिविनोदपात्रं॥४७॥ २०
तआत्मयोगपतयआदिराजेनपूजिताः।शीलंतदीयंशंसंतःखेभूवन्मिषतांनृणां॥४८॥वैन्यस्तुधुर्योमहतांसंस्थित्याध्यात्म
शिक्षया।आप्तकाममिवात्मानंमेनआत्मन्यवस्थितः॥४९॥कर्माणिचयथाकालंयथादेशंयथाबलं।यथोचितंयथावित्तमकरो
द्ब्रह्मसात्कृतं॥५०॥फलंब्रह्मणिविन्यस्यनिर्विषंगःसमाहितः।कर्माध्यक्षंचमन्वानआत्मानंप्रकृतेःपरं॥५१॥गृहेषुवर्तमानोपि
ससाम्राज्यश्रियान्वितः।नासज्जतेंद्रियार्थेषुनिरहंमतिरर्कवत्॥५२॥एवमध्यात्मयोगेनकर्माण्यनुसमाचरन्।पुत्रानुत्पादया
मासपंचार्चिष्यात्मसंमतान्॥५३॥विजिताश्वंधूम्रकेशंहर्यक्षंद्रविणंवृकं।सर्वेषांलोकपालानांदधारैकःपृथुर्गुणान्॥५४॥राजेत्यधान्नामधेयंसोमराजइ
गोपीथायजगत्सृष्टेःकालेस्वेस्वेच्युतात्मकः।मनोवाग्वृत्तिभिःसौम्यैर्गुणैःसंरंजयन्प्रजाः॥५५॥ वापरः।
गो१

श्री१

सूर्यवद्विसृजन्गृह्णन्प्रतपंश्चभुवोवसु॥५६॥दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेंद्रइवदुर्जयः।तितिक्षयाधरित्रीवद्यौरिवाभीष्टदो
नृणां॥५७॥वर्षतिस्मयथाकामंपर्जन्यइवतर्पयन्।समुद्रइवदुर्बोधःसत्त्वेनाचलराडिव॥५८॥धर्मराडिवशिक्षायामाश्चर्येहि
मवानिव।कुवेरइवकोशाढ्योगुप्तार्थोवरुणोयथा॥५९॥मातरिश्वेवसर्वात्माबलेनमहसौजसा।अविषह्यतयादेवोभगवा
न्भूतराडिव॥६०॥कंदर्पइवसौंदर्येमनस्वीमृगराडिव।वात्सल्येमनुवन्नृणांप्रभुत्वेभगवानजः॥६१॥बृहस्पतिर्ब्रह्मवादेआत्मव
त्त्वेस्वयंहरिः।भक्त्यागोगुरुविप्रेषुविष्वक्सेनानुवर्तिषु॥६२॥ह्रियाप्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यःपरोद्यमे।कीर्त्योर्ध्वगी
तयापुंभिस्त्रैलोक्येतत्रतत्रह॥६३॥प्रविष्टःकर्णरंध्रेषुस्त्रीणांरामःसतामिव॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थ
स्कंधेपृथुचरितेद्वाविंशोध्यायः॥ ॥श्रीमैत्रेयउवाच॥ ॥दृष्ट्वात्मानंप्रवयसमेकदावैन्यआत्मवान्।आत्मनावर्धिताशेषस्वानु
सर्गःप्रजापतिः॥१॥जगतस्तस्थुषश्चापिवृत्तिदोधर्मभृत्सतां।निष्पादितेश्वरादेशोयदर्थमिहजज्ञिवान्॥२॥आत्मजेष्वात्मजां
न्यस्यविरहाद्रुदतीमिव।प्रजासुविमनस्स्वेकःसदारोगात्तपोवनं॥३॥तत्राप्यदाभ्यनियमोवैखानससुसंमते।आरब्धउ
ग्रतपसियथास्वविजयेपुरा॥४॥कंदमूलफलाहारःशुष्कपर्णाशनःक्वचित्।अब्भक्षःकतिचित्पक्षान्वायुभक्षस्ततःपरं॥५॥
ग्रीष्मेपंचतपावीरोवर्षास्वासारषाण्मुनिः।आकंठमग्नःशिशिरेउदकेस्थंडिलेशयः॥६॥तितिक्षुर्यतवाग्दांतऊर्ध्वरेता
जितानिलः।आरिराधयिषुःकृष्णमचरत्तपउत्तमं॥७॥तेनक्रमानुसिद्धेनध्वस्तकर्ममलाशयः।प्राणायामैःसंनिरुद्धषड्व
र्गश्छिन्नबंधनः॥८॥सनत्कुमारोभगवान्यदाहाध्यात्मिकंपरं।योगंतेनैवपुरुषमभजत्पुरुषर्षभः॥९॥भगवद्धर्मिणःसा
धोःश्रद्धयायततःसदा।भक्तिर्भगवतिब्रह्मण्यनन्यविषयाभवत्॥१०॥तस्यानयाभगवतःपरिकर्मशुद्धसत्त्वात्मनस्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

य।८

नुसंस्मरणानुपूर्व्या ॥ ज्ञानं विरक्तिमदभून्निशितेन येन ॥ विच्छेद संशयपदं निजजीवकोशं ॥११॥ छिन्नान्यधीरधिगतात्म
गतिर्निरीहस्तत्तत्यजेच्छिनदिदं वयुनेन येन ॥ तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो यावद्गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्यात् ॥१२॥
एवं स वीरप्रवरः संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ ब्रह्मभूतो दृढं कालं तत्याज स्वं कलेवरं ॥१३॥ संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सा
रयञ्छनैः ॥ नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरः कंठमूर्शीर्षणि ॥१४॥ उन्मर्पयंस्तु तं मूर्ध्नि क्रमेणावेश्य निस्पृहः ॥ वायुं वायौ
क्षितौ कायं तेजस्तेजस्ययूयुजत् ॥ खान्याकाशे द्रवं तोये यथास्थानं विभागशः ॥ क्षितिमंभसि तत्तेजस्यदो वायौ नभस्य
मुं ॥१६॥ इंद्रियेषु मनस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवं ॥ भूतादिनामून्युत्कृष्य महत्यात्मनि संदधे ॥१७॥ तं सर्वगुणविन्यासं जीवे
मायामये न्यधात् ॥ तं चानुशयमात्मस्थमसावनुशयी पुमान् ॥ ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थोऽजहात्प्रभुः ॥१८॥ अर्चिर्नाम
महाराज्ञी तत्पत्न्यनुगता वनं ॥१९॥ सुकुमार्यतदर्हा च यत्पद्भ्यां स्पर्शनं भुवः ॥ अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया शुश्रूषया चार २८
२८ षदेहयात्रया ॥ नाविंदतार्तिं परिकर्शितापि सा प्रेयस्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः ॥२०॥ देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं पत्युः
पृथिव्या दयितस्य चात्मनः ॥ आलक्ष्य किंचिच्च विलप्य सा सती चितामथारोपयदद्रिसानुनि ॥२१॥ विधाय कृत्यं ह्रदिनी
जलाप्लुता दत्वोदकं भर्तुरुदारकर्मणः ॥ नत्वा दिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिः परीत्य विवेश वह्निं ध्यायती भर्तृपादौ ॥२२॥ विलोक्या
नुगतां साध्वीं पृथुं वीरवरं पतिं ॥ तुष्टुवुर्वरदा देवैर्देवपत्न्यः सहस्रशः ॥२३॥ कुर्वन्त्यः कुसुमासारं तस्मिन्मंदरसानुनि ॥
नदत्स्वमरतूर्येषु गृणंति स्म परस्परं ॥ ॥देव्य ऊचुः ॥ ॥अहो इयं वधूर्धन्या या चैवं भूभुजां पतिं ॥ सर्वात्मना पतिं भे
जे यज्ञेशं श्रीर्वधूरिव ॥२५॥ सैषा नूनं व्रजत्यूर्ध्वमनु वैन्यं पतिं सती ॥ पश्यतास्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येन कर्मणा ॥२६॥

तेषां दुरापं किं त्वन्यन्मर्त्यानां भगवत्पदं ॥ भुवि लोलायुषो ये वै नैष्कर्म्यं साधयंत्युत ॥२७॥ स वंचितो बतात्मध्रुक्कृच्छ्रेण मह
ता भुवि ॥ लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥२८॥ ॥मैत्रेय उवाच ॥ ॥स्तुवतीष्वमरस्त्रीषु पतिलोकं गता वधूः ॥ यं वा आत्म
विदां धुर्यो वैन्यः प्रापाच्युताश्रयः ॥२९॥ इत्थंभूतानुभावोऽसौ पृथुः स भगवत्तमः ॥ कीर्तितं तस्य चरितमुद्दामचरितस्य ते ॥३०॥ य इ
दं सुमहत्पुण्यं श्रद्धयावहितः पठेत् ॥ श्रावयेच्छृणुयाद्वापि स पृथोः पदवीमियात् ॥३१॥ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः ॥
वैश्यः पठन्विट्पतिः स्याच्छूद्रः सत्तमतामियात् ॥३२॥ त्रिः कृत्व इदमाकर्ण्य नरो नार्यथवादृता ॥ अप्रजः सुप्रजतमो निर्धनो धन
वत्तमः ॥३३॥ अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पंडितः ॥ इदं स्वस्त्ययनं पुंसाममंगल्यनिवारणं ॥३४॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं
कलिमलापहं ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक्सिद्धिमभीप्सुभिः ॥३५॥ श्रद्धयैतदनुश्राव्यं चतुर्णां कारणं परं ॥ विजयाभिमुखो रा
जा श्रुत्वैतदभियाति यान् ॥३६॥ बलिं तस्मै हरंत्यग्रे राजानः पृथवे यथा ॥ मुक्तान्यसंगो भगवत्यमलां भक्तिमुद्वहन् ॥३७॥ वैन्यस्य चरि
तं पुण्यं शृणुयाच्छ्रावयेत्पठेत् ॥ वैचित्रवीर्याभिहितं महन्माहात्म्यसूचकं ॥३८॥ अस्मिन्कृतमतिमर्त्यः पार्थिवीं गतिमाप्नुयात् ॥ अ
नुदिनमिदमादरेण शृण्वन्पृथुचरितं प्रथयन्विमुक्तसंगः ॥ भगवति भवसिंधुपोतपादे स च निपुणां लभते रतिं मनुष्यः
॥३९॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पृथुचरितं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ॥मैत्रेय उवाच ॥ ॥विजिता
श्वोऽधिराजासीत्पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ॥ यवीयोभ्योऽददात्काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः ॥१॥ हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय दक्षिणां ॥
प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः ॥२॥ अंतर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वांतर्धानसंज्ञितः ॥ अपत्यत्रयमाधत्त शिखंडिन्यां सुसंमतं ॥३॥
पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा ॥ अंतर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविंदत ॥ वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भा॰४ य इंद्रमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान्॥५॥ राज्ञां वृत्तिं करादानदंडशुल्कादिदारुणां। मन्यमानो दीर्घसत्रव्याजेन विससर्ज ह॥६॥
तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक्। यजंस्तल्लोकतामाप कुशलेन समाधिना॥७॥ हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत
षट्सुतान्। बर्हिषं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतं॥८॥ बर्हिषस्तु महाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः। क्रियाकांडेषु निष्णातो
योगेषु च कुरूद्वह॥९॥ यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः। प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलं॥१०॥ सामुद्रीं देवदेवो
क्तामुपयेमे शतद्रुतिं। यां वीक्ष्य चारुसर्वांगीं किशोरीं सुष्ठ्वलंकृतां॥ परिक्रमंतीमुद्वाहे चकमेग्निः शुकीमिव॥११॥ विबुधा
सुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः॥१२॥ विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणयंत्यैव नूपुरैः। प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाभवन्॥१३॥
२८ तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः। पित्रादिष्टाः प्रजासर्गे तपसेर्णवमाविशन्॥१४॥ दशवर्षसहस्राणि तपसार्चंस्तपस्पतिं। २८
यदुक्तं पथि दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता। तद्ध्यायंतो जपंतश्च पूजयंतश्च संयताः॥ ॥विदुर उवाच॥ प्रचेतसां गिरित्रेण यथासी
न्पथि संगमः। यदुताह हरः प्रीतस्तन्नो ब्रह्मन्वदार्थवत्॥१६॥ संगमः खलु विप्रर्षे शिवनेह शरीरिणां। दुर्लभो मुनयो दध्युरसंगा
द्यमभीप्सितं॥१७॥ आत्मारामोपि यस्त्वस्य लोककल्पस्य राधसे। शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवान्भवः॥ ॥मैत्रेय उ॰॥
प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शिरसादाय साधवः। दिशं प्रतीचीं प्रययुस्तपस्यादृतचेतसः॥१९॥ ससमुद्रमुप विस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः।
महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयं॥२०॥ नीलरक्तोत्पलांभोजकल्हारेंदीवराकरं। हंससारसचक्राह्वकारंडवनिकूजितं॥२१॥
मत्तभ्रमरसौस्वर्यहृष्टरोमलतांघ्रिपं। पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवं॥२२॥ तत्र गांधर्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनो
हरं। विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते मृदंगपणवाद्यवत्॥२३॥ तर्ह्येव सरसस्तस्मान्निष्क्रामंतं सहानुगं। उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः॥२४॥
६६

तप्तहेमनिकायाभं शितिकंठं त्रिलोचनं। प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः॥२५॥ स तान्प्रपन्नार्तिहरो भगवान्ध
र्मवत्सलः। धर्मज्ञान्शीलसंपन्नान्प्रीतान्प्रीतानुवाच ह॥२६॥ श्रीरुद्र उवाच॥ यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितं। अनुग्रहा
य भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतं॥२७॥ यः परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात्। भगवंतं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे॥२८॥ स्वध
र्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिंचतामेति ततः परं हि मां। अव्याकृतं भागवतोथ वैष्णवं पदं यथाहं विबुधाः कलात्यये॥२९॥
अथ भागवता यूयं प्रिया स्थ भगवान्यथा। न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योस्ति कर्हिचित्॥३०॥ इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मंगलं परं। निःश्रे
यसकरं चापि श्रूयतां तद्वदामि वः॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह तान्शिवः। बद्धांजलीन्राजपुत्रान्नाराय
णपरो वचः॥ ॥श्रीरुद्र उवाच॥ जितं त आत्मविद्वर्यस्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे। भवताराधसा राद्धं सर्वस्मा आत्मने नमः॥३३॥ नमः
पंकजनाभाय भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने। वासुदेवाय शांताय कूटस्थाय स्वरोचिषे॥३४॥ संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरंतायांतकाय च।
नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायांतरात्मने॥३५॥ नमो नमोनिरुद्धाय हृषीकेशेंद्रियात्मने। नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृतात्मने॥३६॥
स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः। नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तंतवे॥३७॥ नम ऊर्ज इषे त्रय्याः पतये यज्ञरेतसे। तृ
प्तिदाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने॥३८॥ सर्वसत्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे। नमस्त्रैलोक्यपालाय सह ओजोबलाय च॥३९॥
अर्थलिंगाय नभसे नमोंतर्बहिरात्मने। नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे॥४०॥ प्रवृत्ताय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे।
नमोधर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च॥४१॥ नमस्त आशिषामीश मनवे कारणात्मने। नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुंठमेध
से। पुरुषाय पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च॥४२॥ शक्तित्रयसमेताय मीढुषेहंकृतात्मने॥४३॥ चेतआकूतिरूपाय नमो वाचो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भा-च विभूतये दर्शनं नो दिदृक्षूणां देहि भागवतार्चितं ॥४४॥ रूपं प्रियतमं स्वानां सर्वेंद्रियगुणांजनं । स्निग्धप्रावृड्घनश्यामं सर्वसौंद
र्यसंग्रहं ॥४५॥ चार्वायतचतुर्बाहु सुजातरुचिराननं । पद्मकोशपलाशाक्षं सुंदरभ्रु सुनासिकं ॥४६॥ सुद्विजं सुकपोलास्यं समकर्ण
विभूषणं । प्रीतिप्रहसितापांगमलकै रूपशोभितं ॥४७॥ लसत्पंकजकिंजल्कदुकूलं मृष्टकुंडलं । स्फुरत्किरीटवलयहारनूपुरमे
खलं ॥४८॥ शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् । सिंहस्कंधत्विषो बिभ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभं ॥४९॥ श्रियानपायिन्या क्षिप्त
निकषाश्मोरसोल्लसत् । पूररेचकसंविग्नवलिवल्गुदलोदरं ॥५०॥ प्रतिसंक्रामयद्विश्वं नाभ्यावर्तगभीरया । श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्व
र्णमेखलं ॥५१॥ समचार्वंघ्रिजंघोरुनिम्नजानुसुदर्शनं ॥ पदा शरत्पद्मपलाशरोचिषा नखद्युभिर्नोंतरघं विधुन्वता । प्रदर्शय स्वीयमपा
स्तसाध्वसं पदं गुरो मार्गगुरुस्तमोजुषां ॥५२॥ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सतां । यद्भक्तियोगोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठतां ॥५३॥ भवान्भ
३० क्तिमता लभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनां । स्वाराज्यस्याप्यभिमत एकांतेनात्मविद्गतिः ॥५४॥ तं दुराराध्यमाराध्य सतामपि दुरापया । एकांतभक्त्या ३०
को वांछेत्पादमूलं विना बहिः ॥५५॥ यत्र निर्विष्टमरणं कृतांतो नाभिमन्यते । विश्वं विध्वंसयन्वीर्यशौर्यविस्फूर्जितभ्रुवा ॥५६॥ क्षणार्द्धेनापि तुलये
न स्वर्गं नापुनर्भवं । भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥५७॥ अथानघांघ्रेस्तव कीर्तितीर्थयोरंतर्बहिःस्नानविधूतपाप्मनां । भू
तेष्वनुक्रोशसुसत्वशीलिनां स्यात्संगमोऽनुग्रह एष नस्तव ॥५८॥ न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशुद्धमाविशत् । यद्भक्तियोगा
नुगृहीतमंजसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिं ॥५९॥ यत्रेदं व्यज्यते विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् । तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतं ॥ १६
यो माययेदं पुरुरूपयासृजद्बिभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः । यद्भेदबुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया तमात्मतंत्रं भगवन्प्रतीमहि ॥६१॥ क्रियाकला
पैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधु यजंति सिद्धये । भूतेंद्रियांतःकरणोपलक्षितं वेदे च तंत्रे च त एव कोविदाः ॥६२॥ त्वमेक आद्यः पुरुषः सु
प्तशक्तिस्तया रजःसत्वतमो विभिद्यते । महानहं खं मरुदग्निवार्धराः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥६३॥ सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं पु
या

नो ७

रमात्मांशकेन । अथो विदुस्तं पुरुषं संतमंतर्भुंक्ते हृषीकैर्मधु सारघं यः ॥६४॥ स एष लोकानतिचंडवेगो विकर्षसि त्वं खलु कालयानः । भूता
नि भूतैरनुमेयतत्त्वो घनावलीर्वायुरिवाविषह्यः ॥६५॥ प्रमत्तमुच्चैरिति कृत्यचिंतया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसं । त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्य
से क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमंतकः ॥६६॥ कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पंडितो यस्तेऽवमानव्ययमानकेतनः । विशंकयास्मद्गुरुरर्चति स्म यद्विनो
पपत्तिं मनवश्चतुर्दश ॥६७॥ अथ त्वमसि नो ब्रह्मन्परमात्मन्विपश्चितां । विश्वं रुद्रभयध्वस्तमकुतश्चिद्भया गतिः ॥६८॥ इदं जपत भद्रं वो विशुद्धा
नृपनंदनाः । स्वधर्ममनुतिष्ठंतो भगवत्यर्पिताशयाः ॥६९॥ तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेष्ववस्थितं । पूजयध्वं गृणंतश्च ध्यायंतश्चासकृ
द्धरिं ॥७०॥ योगादेशमुपासाद्य धारयंतो मुनिव्रताः । समाहितधियः सर्वे एतदभ्यसतादृताः ॥७१॥ इदमाह पुरास्माकं भगवान्विश्वसृक्पतिः ।
भृग्वादीनामात्मजानां सिसृक्षुः संसिसृक्षतां ॥७२॥ ते वयं नोदिताः सर्वे प्रजासर्गे प्रजेश्वराः । अनेन ध्वस्ततमसः सिसृक्ष्मो विविधाः प्रजाः ॥७३॥ अथे
दं नित्यदा युक्तो जपन्नवहितः पुमान् । अचिराच्छ्रेय आप्नोति वासुदेवपरायणः ॥७४॥ श्रेयसामिह सर्वेषां ज्ञानं निःश्रेयसं परं । सुखं तरति
दुष्पारं ज्ञाननौर्व्यसनार्णवं ॥७५॥ य इमं श्रद्धया युक्तो मद्गीतं भगवत्स्तवं । अधीयानो दुराराध्यं हरिमाराधयत्यसौ ॥७६॥ विंदते पुरुषोऽमुष्मा
द्यद्यदिच्छत्यसत्वरं । मद्गीतगीतात्सुप्रीताच्छ्रेयसामेकवल्लभात् ॥७७॥ इदं यः कल्य उत्थाय प्रांजलिः श्रद्धयान्वितः । शृणुयाच्छ्रावयेन्मर्त्यो
मुच्यते कर्मबंधनैः ॥७८॥ गीतं मयेदं नरदेवनंदनाः परस्य पुंसः परमात्मनः स्तवं । जपंत एकाग्रधियस्तपो महच्चरध्वमंते तत आप्स्यथेप्सितं
॥७९॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे रुद्रगीतं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ॥श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥इति संदिश्य भगवान्बार्हिष
दैरभिपूजितः । पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवांतर्दधे हरः ॥१॥ रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः । जपंतस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं जले ॥ प्रा
चीनबर्हिषं क्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसं । नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत् ॥३॥ श्रेयस्त्वं कतमद्राजन्कर्मणात्मन ईहसे । दुःखहानिः
सुखावाप्तिः श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ॥ ॥राजोवाच॥ ॥न जानामि महाभाग परं कर्मापविद्धधीः । ब्रूहि मे विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥५॥ गृहेषु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कूटधर्मेषुपुत्रदारधनार्थधीः।नपरंविन्दतेमूढोभ्राम्यन्संसारवर्त्मसु॥९॥श्रीनारदउवाच॥ ॥भोभोप्रजापतेराजन्पशून्पश्यत्वयाध्व
रेसंज्ञापिताञ्जीवसंघान्निर्घृणेनसहस्रशः।७।एतेत्वांसंप्रतीक्षन्तेस्मरन्तोवैशसंतव।संपरेतमयःकूटैःछिदन्त्युत्थितमन्यवः।८।
अत्रतेकथयिष्येमुमितिहासंपुरातनं।पुरंजनस्यचरितंनिबोधगदतोमम।९।आसीत्पुरंजनोनामराजाराजन्बृहच्छ्रवाः।तस्याविज्ञात
नामासीत्सखाऽविज्ञातचेष्टितः।१०।सोन्वेषमाणःशरणंबभ्रामपृथिवींप्रभुः।नानुरूपंयदाविन्ददभूत्सविमनाइव।११।नसाधुमेनेताःस
र्वाभूतलेयावतीःपुरः।कामान्कामयमानोसौतस्यतस्योपपत्तये।१२।सएकदाहिमवतोदक्षिणेष्वथसानुषु।ददर्शनवभिर्द्वार्भिःपु
रंलक्षितलक्षणां।१३।प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः।स्वर्णरौप्यायसैःशृंगैःसंकुलांसर्वतोगृहैः।१४।नीलस्फटिकवैडूर्यमुक्ताम
२१ रकतरुणैः।क्ळृप्तहर्म्यस्थलीदीप्तांश्रियाभोगवतीमिव।१५।सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः।चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तांविद्रुमवे २१
दिभिः।१६।पुर्यास्तुबाह्योपवनेदिव्यद्रुमलताकुले।नदद्विहंगालिकुलकोलाहलजलाशये।१७।हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना।
चलत्प्रवालविटपनलिनीतलसंपदि।१८।नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधेमुनिव्रतैः।आहूतंमन्यतेपान्थोयत्रकोकिलकूजितैः।१९।यद
च्छयागतांतत्रददर्शप्रमदोत्तमां।भृत्यैर्दशभिरायान्तीमेकैकशतनायकैः।२०।पंचशीर्षाहिनागोपांप्रतीहारेणसर्वतः।अन्वेषमाणाम्
षभमप्रौढांकामरूपिणीं।२१।सुनासांसुदतींबालांसुकपोलांवराननां।समविन्यस्तकर्णाभ्यांबिभ्रतींकुण्डलश्रियं।२२।पिशंगनीवी
सुश्रोणींश्यामांकनकमेखलां।पद्भ्यांक्वणद्भ्यांचलंतीनूपुरैर्देवतामिव।२३।स्तनौव्यंजितकैशोरौसमवृत्तौनिरन्तरौ।वस्त्रान्तेनविगूहन्ती
व्रीडयागजगामिनी।२४।तामाहललितंवीरःसव्रीडस्मितशोभनां।स्निग्धेनापांगपुंखेनस्पृष्टःप्रेमोद्भ्रमद्भ्रुवा।२५।कात्वंकंजपलाश
ाक्षिकस्यासीहकुतःसति।इमामुपपुरींभीरुर्यत्चिकीर्षसिशंसमे।२६।कएतेनुपथायेतएकादशमहाभटाः।एतावाललनाःसुभ्रु
कोयंतेहिःपुरःसरः।२७।त्वंह्रीर्भवान्यस्यथवाक्स्माप्रतिंविचिन्वतीकिंमुनिवद्रहोवने।त्वदंघ्रिकामाप्तसमस्तकामंक्वपद्मको

पु३
अ२

शःपतितःकराग्रात्।२८।नासांवरोर्वन्यतमाभुविस्पृक्पुरीमिमांवीरवरेणसाकं।अर्हस्यलंकर्तुमदभ्रकर्मणालोकंपरंश्रीरिवयज्ञपुं
सा।२९।यदेषमापांगविखंडितेंद्रियंसव्रीडभावस्मितविभ्रमद्भ्रुवा।त्वयोपसृष्टोभगवान्मनोभवःप्रबाधतेथानुगृहाणशोभने।३०।
त्वदाननंसुभ्रुसुतारलोचनंव्यालंबिनीलालकवृन्दसंवृतं।उन्नीयमेदर्शयवल्गुवाचकंयद्व्रीडयानाभिमुखंशुचिस्मिते।३१।इत्थंपु
रंजनंनारीयाचमानमधीरवत्।अभ्यनंदततंवीरंहसंतीवीरमोहिता।३२।नविदामवयंसम्यक्कर्तारंपुरुषर्षभ।आत्मनश्चपरस्यापि
गोत्रंनामचयत्कृतं।३३।इहाद्यसंतमात्मानंविदामनततःपरं।येनेयंनिर्मितावीरपुरीशरणमात्मनः।३४।एतेसखायःसख्योमेनरा
नार्यश्चमानद।सुप्तायांमयिजागर्तिनागोयंपालयन्पुरीं।३५।दिष्ट्यागतोसिभद्रंतेग्राम्यान्कामानभीप्ससे।उद्वहिष्यामितांस्तेहं
स्वबंधुभिररिंदम।३६।इमांत्वमधितिष्ठस्वपुरींनवमुखींविभो।मयोपनीतान्गृह्णानःकामभोगाञ्छतंसमाः।३७।कंनुत्वदन्यंरमयेह्यर
तिज्ञमकोविदं।असंपरायाभिमुखमश्वस्तनविदंपशुं।३८।धर्मोह्यत्रार्थकामौचप्रजानन्दोमृतंयशः।लोकाविशोकाविरजायान्
केवलिनोविदुः।३९।पितृदेवर्षिमर्त्यानांभूतानामात्मनश्चह।क्षेम्यंवदंतिशरणंभवेस्मिन्यद्गृहाश्रमः।४०।कानामवीरविख्यातं
वदान्यंप्रियदर्शनं।नवृणीतप्रियंप्राप्तंमादृशीत्वादृशंस्वयं।४१।कस्यामनस्तेभुविभोगभोगयोःस्त्रियानसज्जेद्भुजयोर्महाभुजायोनाथ
वर्गाधिमलंघृणोद्धतस्मितावलोकेनचरत्यपोहितुं।४२।नारदउवाच॥ ॥इतितौदंपतीतत्रसमुद्यसमयंमिथः।तांप्रविश्यपुरींराज
न्मुमुदातेशतंसमाः।४३।उपगीयमानोललितंतत्रतत्रचगायकैः।क्रीडन्परिवृतःस्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ।४४।सप्तोपरिकृताद्वारः
पुरस्तस्यास्तुद्वेअधः।पृथग्विषयगत्यर्थंतस्यांयःकश्चनेश्वरः।४५।पंचद्वारस्तुपौरस्त्यादक्षिणैकातथोत्तरा।पश्चिमेद्वेअमूषांतेनाम
निनृपवर्णये।४६।खद्योताविर्मुखीचप्राग्द्वारावेकत्रनिर्मिते।विभ्राजितंजनपदंयातिताभ्यांद्युमत्सखः।४७।नलिनीनालिनीचप्राक्

क१

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वारावेकत्र निर्मिते। अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौवीरं ॥४८॥ मुख्या नाम पुरस्ताद्द्वास्तयापणबहूदनौ। विषयौ याति पुरराड्रस
ज्ञविपणान्वितः ॥४९॥ पितृहूर्नृप पुर्या द्वार्दक्षिणेन पुरंजनः। राष्ट्रं दक्षिणपंचालं याति श्रुतधरान्वितः ॥५०॥ देवहूर्नाम पुर्या द्वा उत्तरेण
पुरंजनः। राष्ट्रमुत्तरपंचालं याति श्रुतधरान्वितः ॥५१॥ आसुरी नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः। ग्रामकं नाम विषयं दुर्मदेन समन्वितः ॥५२॥
निरृतिर्नाम पश्चाद्द्वास्तया याति पुरंजनः। वैशसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥५३॥ अंधावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ।
अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति च ॥५४॥ स यर्ह्यंतःपुरगतो विषूचीनसमन्वितः। मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवम् ॥५५॥
एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वंचितोऽबुधः। महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवान्ववर्तत ॥५६॥ क्वचित्पिबंत्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः।
३२ अश्नंत्यां क्वचिदश्नाति जक्षत्यां सह जक्षिति ॥५७॥ क्वचिद्गायति गायंत्यां रुदत्यां रुदति क्वचित्। क्वचिद्धसंत्यां हसति जल्पंत्यामनुजल्प ३२
ति ॥५८॥ क्वचिद्धावति धावंत्यां तिष्ठंत्यामनुतिष्ठति। अनुशेते शयानायामन्वास्ते क्वचिदासतीं ॥५९॥ क्वचिच्छृणोति शृण्वंत्यां पश्यंत्यामनुप
श्यति। क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रंत्यां स्पृशंत्यां स्पृशति क्वचित् ॥६०॥ क्वचिच्च शोचतीं जायामनुशोचति दीनवत्। अनुहृष्यति हृष्यंत्यां मुदितामनु
मोदते ॥६१॥ विप्रलब्धो महिष्यैवं सर्वप्रकृतिवंचितः। नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञः क्लैब्यात्क्रीडामृगो यथा ॥६२॥ ॥इति श्रीभागवते महापु
राणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ ॥श्रीनारद उवाच॥ स एकदा महेष्वासो रथं पंचाश्वमाशु
गं। द्विषद्द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पंचबंधुरं ॥१॥ एकरश्म्येकदमनमेकनीडं द्विकूबरं। पंचप्रहरणं सप्तवरूथं पंचविक्रमं ॥२॥ हैमोपस्कर
मारुह्य स्वर्णवर्माक्षयेषुधिः। एकादशचमूनाथः पंचप्रस्थमगाद्वनं ॥३॥ चचार मृगयां तत्र दृप्त आत्तेषुकार्मुकः। विहाय जायामतदर्हां
मृगव्यसनलालसः ॥४॥ आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः। न्यहनन्निशितैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥५॥ तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु राजा मे

ध्यान्पशून्वने। यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥६॥ य एवं कर्म नियतं विद्वान्कुर्वीत मानवः। कर्मणा तेन राजेंद्र ज्ञानेन न स लिप्य
ते ॥७॥ अन्यथा कर्म कुर्वाणो मानारूढो निबध्यते। गुणप्रवाहपतितो नष्टप्रज्ञो व्रजत्यधः ॥८॥ तत्र निर्भिन्नगात्राणां चित्रवाजैः शिली
मुखैः। विप्लवोऽभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनां ॥९॥ शशान्वराहान्महिषान्गवयान्रुरुशल्यकान्। मेध्यानन्यांश्च विविधान्विनिघ्न
न्श्रममध्यगात् ॥१०॥ ततः क्षुत्तृट्परिश्रांतो निवृत्तो गृहमेयिवान्। कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ॥११॥ आत्मानमर्हयांच
क्रे धूपालेपस्रगादिभिः। साध्वलंकृतसर्वांगो महिष्यामादधे मनः ॥१२॥ तृप्तो हृष्टः सुदृप्तश्च कंदर्पाकृष्टमानसः। न व्यचष्ट वरारो
हां गृहिणीं गृहमेधिनीं ॥१३॥ अंतःपुरस्त्रियोऽपृच्छद्विमना इव वेदिषत्। अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा ॥१४॥ न तथैतर्हि
रोचंते गृहेषु गृहसंपदः। यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता ॥१५॥ व्यंगे रथ इव प्राज्ञः को नामासीत दीनवत्। क्व वर्तते सा ललना
मज्जंतं व्यसनार्णवे ॥१६॥ या मामुद्धरते प्रज्ञां दीपयंती पदे पदे ॥ ॥रामा ऊचुः॥ नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवस्यति। भूतले
निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् ॥१७॥ पुरंजनः स्वमहिषीं निरीक्ष्यावधुतां भुवि। तत्संगोन्मथितज्ञानो वैक्लव्यं परमं ययौ ॥१८॥
सांत्वयन्श्लक्ष्णया वाचा हृदयेन विदूयता। प्रेयस्याः स्नेहसंरंभलिंगमात्मनि नाभ्यगात् ॥१९॥ अनुनिन्येऽथ शनकैर्वीरोऽनुनयकोवि
दः। पस्पर्श पादयुगलमाह चोत्संगलालितां ॥२०॥ नूनं त्वकृतपुण्यास्ते भृत्या येष्वीश्वराः शुभे। कृतागस्स्वात्मसात्कृत्वा शिक्षादंडं
न युंजते ॥२१॥ परमोऽनुग्रहो दंडो भृत्येषु प्रभुणार्पितः। बालो न वेद तत्तन्वि बंधुकृत्यममर्षणः ॥२२॥ सा त्वं मुखं सुदति सुभ्र्वनुरा
ग रागभारव्रीडाविलंबविलसद्धसितावलोकं। नीलालकालिभिरुपस्कृतमुन्नसं नः स्वानां प्रदर्शय मनस्विनि वल्गुवाक्यं ॥२३॥ तस्मि
न्दधे दममहं तव वीरपत्नि योऽन्यत्र भूसुरकुलात्कृतकिल्बिषस्तं। पश्ये न वीतभयमुन्मुदितं त्रिलोक्यामन्यत्र वै मुररिपोरितर
त्र दासात् ॥२४॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कृ२

वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं विहर्षं संरंभभीममविमृष्टमपेतरागं। पश्ये स्तनावपि शुचोपहतौ सुजातौ विंबाधरं विगतकुंकु
मपंकरागं।।२५।। तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य स्वैरं गतस्य मृगयां व्यसनातुरस्य। का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेगविस्रस्त
पौंस्यमुशती न भजेत कृत्ये।।२६।। ।।इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने षड्विंशोध्यायः।। ।।नारद उवाच।।
इत्थं पुरंजनं सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमैः। पुरंजनी महाराज रेमे रमयती पतिं।।१।। स राजा महिषीं राजन्सुस्नातां रुचिराननां। कृत
स्वस्त्ययनां तृप्तामभ्यनंददुपागतां।।२।। तयोपगूढः परिरब्धकंधरो रहोनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः। न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं दिवा नि
शेति प्रमदापरिग्रहः।।३।। शयान उन्नद्धमदो महामना महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः। तामेव वीरां मनुते परं यतस्तमोभि पं ६
२३ भूतो न निजं परं च यत्।।४।। तयैवं रममाणस्य काम कश्मलचेतसः। क्षणार्द्धमिव राजेंद्र व्यतिक्रांतं नवं वयः।।५।। तस्यामजनयत्पु
त्रान्पुरंजन्यां पुरंजनः। शतान्येकादश विराडायुषोर्द्धमथात्यगात्।।६।। दुहितॄर्दशोत्तरशतं पितृमातृयशस्करीः। शीलौदार्य २३
गुणोपेताः पौरंजन्यः प्रजापते।।७।। स पंचालपतिः पुत्रान्पितृवंशविवर्द्धनान्। दारैः संयोजयामास दुहितॄः सदृशैर्वरैः।।८।। पुत्रा
णां चाभवन्पुत्रा एकैकस्य शतं शतं। यैर्वै पौरंजनो वंशः पंचालेषु समेधितः।।९।। तेषु तद्रिक्थहारेषु गृहकोशानुजीविषु। निरू
ढेन ममत्वेन विषयेष्वनुबध्यत।।१०।। ईजे च क्रतुभिर्घोरैर्दीक्षितः पशुमारकैः। देवान्पितॄन्भूतपतीन्नानाकामो यथा भवान्।।११।।
युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य कुटुंबासक्तचेतसः। आससाद स वै कालो योप्रियः प्रिययोषितां।।१२।। चंडवेग इति ख्यातो गंधर्वाधिपति
र्नृप। गंधर्वास्तस्य बलिनः षष्ठ्युत्तरशतत्रयं।।१३।। गंधर्व्यस्तादृशीरस्य मैथुन्यश्च सितासिताः। परिवृत्त्या विलुंपंति सर्वकामवि
निर्मितां।।१४।। ते चंडवेगानुचराः पुरंजनपुरं यदा। हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत्प्रजागरः।।१५।। स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च शतं समाः

जैन ०

विमुखाय

पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युयुधे बली।।१६।। क्षीयमाणे स्वसंबंधे एकस्मिन्बहुभिर्युधा। चिंतां परां जगामार्तः सराष्ट्रपुरबांधवः।।१७।। स एव
पुर्यां मधुभुक्पंचालेषु स्वपार्षदैः। उपनीतं बलिं गृह्णन्स्त्रीजितो नाविदद्भयं।।१८।। कालस्य दुहिता काचित्त्रिलोकीं वरमिच्छती। पर्य
टंती न बर्हिष्मन्प्रत्यनंदत कश्चन।।१९।। दौर्भाग्येनात्मनो लोके विश्रुता दुर्भगेति सा। या तुष्टा राजर्षये तु वृतादात्पूरवे वरं।।२०।। कदा
चिदटमाना सा ब्रह्मलोकान्महीं गतं। वव्रे बृहद्व्रतं मां तु जानती काममोहिता।।२१।। मयि संरभ्य विपुलमदाच्छापं सुदुःसहं। स्थातु
मर्हसि नैकत्र मद्याच्ञाविमुखो मुने।।२२।। ततो विहतसंकल्पा कन्यका यवनेश्वरं। मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिं।।२३।। ऋषभं यव
नानां त्वां वृणे वीरेप्सितं पतिं। संकल्पस्त्वयि भूतानां कृतः किल न रिष्यति।।२४।। द्वाविमावनुशोचंति बालावसदवग्रहौ। यल्लोक
शास्त्रोपनतं न राति न तदिच्छति।।२५।। अथो भजस्व मां भद्र भजंतीं मे दयां कुरु। एतावान्पौरुषो धर्मो यदार्ताननुकंपते।।२६।। काल
कन्योदितवचो निशम्य यवनेश्वरः। चिकीर्षुर्देवगुह्यं स सस्मितं तामभाषत।।२७।। मया निरूपितस्तुभ्यं पतिरात्मसमाधिना। नाभि
नंदति लोकोयं त्वामभद्रामसंमतां।।२८।। त्वमव्यक्तगतिर्भुंक्ष्व लोकं कर्मविनिर्मितं। या हि मे पृतनायुक्ता प्रजानाशं प्रणेष्यसि।।२९।।
प्रज्वारोयं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव। चराम्युभाभ्यां लोकेस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः।।३०।। ।।इति श्रीभागवते महापुराणे च
तुर्थस्कंधे पुरंजनोपाख्याने सप्तविंशोध्यायः।। ।।श्रीनारद उवाच।। सैनिका भयनाम्नो ये बर्हिष्मन्दिष्टकारिणः। प्रज्वारकाल
कन्याभ्यां विचेरुरवनीमिमां।।१।। त एकदा तु रभसा पुरंजनपुरीं नृप। रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालितां।।२।। कालकन्यापि बुभुजे
पुरंजनपुरं बलात्। यया भिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात्।।३।। तयोपभुज्यमानां वै यवनाः सर्वतो दिशं। द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रा
र्दयन्सकलां पुरीं।।४।। तस्यां प्रपीड्यमानायामभिमानी पुरंजनः। अवापोरुविधांस्तापान्कुटुंबी ममताकुलः।।५।। कन्योपगूढो न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥श्रीः॥ क्षपणो विषयात्मकः। नष्टप्रज्ञो हतैश्वर्यो गंधर्वयवनैर्बलात्॥६॥ विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान्॥
पुत्रान्पौत्रानुगामात्यान् जायां च गतसौहृदां॥७॥ आत्मानं कन्यया ग्रस्तं पांचालानरिदूषितान्। दुरंतचिंतामापन्नो न लेभे त
त्प्रतिक्रियां॥ कामानभिलषन्दीनो यातयामांश्च कन्यया॥ विगतात्मगतिस्नेहः पुत्रदारांश्च लालयन्॥ गंधर्वयवनाक्रां
तां कालकन्योपमर्दितां। हातुं प्रचक्रमे राजा तां पुरीमनिकामतः॥९॥ भयनाम्नोऽग्रजो भ्राता प्रज्वारः प्रत्युपस्थितः। ददाह तां
पुरीं कृत्स्नां भ्रातुः प्रियचिकीर्षया॥१०॥ तस्यां संदह्यमानायां सपौरः सपरिच्छदः। कौटुंबिनः कुटुंबिन्या उपातप्यत सान्वयः॥११॥
यवनोपरुद्धायतनो ग्रस्तायां कालकन्यया। पुर्यां प्रज्वारसंसृष्टः पुरपालोऽन्वतप्यत॥१२॥ न शेके सोऽवितुं तत्र पुरुकृच्छ्रोरुवेपथुः।
गंतुमैच्छत्ततो वृक्षकोटरादिव सानलात्॥१३॥ शिथिलावयवो यर्हि गंधर्वैर्हृतपौरुषः। यवनैररिभी राजन्नुपरुद्धो रुरोद ह॥१४॥ दुहि
३५ तॄः पुत्रपौत्रांश्च जामिजामातृपार्षदान्। स्वत्वावशिष्टं यत्किंचिद्गृहकोशपरिच्छदं॥१५॥ अहं ममेति स्वीकृत्य गृहेषु कुमतिर्गृही। ३५
दध्यौ प्रमदया दीनो विप्रयोग उपस्थिते॥१६॥ लोकांतरं गतवति मय्यनाथा कुटुंबिनी। वर्तिष्यते कथं त्वेका बालकाननुशोचती॥ १८
न मय्यनाशिते भुंक्ते नास्नाते स्नाति मत्परा। मयि रुष्टे सुसंत्रस्ता भर्त्सिते यतवाग्भयात्॥१८॥ प्रबोधयति माविज्ञं व्युषिते शोकक
र्शिता। वर्त्मैतद्गृहमेधीयं वीरसूरपि नेष्यति॥२०॥ कथं नु दारका दीना दारकीर्वापरायणाः। वर्तिष्यंते मयि गते भिन्ननाव इवोदधौ॥२१॥
एवं कृपणया बुद्ध्या शोचंतमतदर्हणं। ग्रहीतुं कृतधीरेनं भयनामाभ्यपद्यत॥२२॥ पशुवद्यवनैरेष नीयमानः स्वकं क्षयं। अन्व
द्रवन्ननुपथाः शोचंतो भृशमातुराः॥२३॥ पुरीं विहायोपगत उपरुद्धो भुजंगमः। यदा तमेवानु पुरी विशीर्णा प्रकृतिं गता॥२४॥ विकृ
ष्यमाणः प्रसभं यवनेन बलीयसा। नाविंदत्तमसाविष्टः सखायं सुहृदं पुरः॥२५॥ तं यज्ञपशवोऽनेन संज्ञप्ता येऽदयालुना। कुठारैश्छिंदि

ना (पिष्टः १

३५ मे ५

दुःक्रुद्धाः स्मरंतोऽमीवमस्य नतं॥२६॥ अनंतपारे तमसि मग्नो नष्टस्मृतिः समाः। शाश्वतीरनुभूयार्तिं प्रमदासंगदूषितः॥२७॥ तामेव म
नसो गृह्णन्बभूव प्रमदोत्तमा॥ अनंतरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि॥२८॥ उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः। युधि निर्जित्य
राजन्यान्पांड्यः परपुरंजयः॥२९॥ तस्यां स जनयांचक्र आत्मजामसितेक्षणां। यवीयसः सप्त सुतान् सप्तद्रविडभूभृतः॥३०॥ एकैकस्या
भवत्तेषां राजन्नर्बुदमर्बुदं। भोक्ष्यते यद्वंशधरैर्मही मन्वंतरं परं॥३१॥ अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे धृतव्रतां। यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवा
हात्मजो मुनिः॥३२॥ विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां राजर्षिर्मलयध्वजः। आरिराधयिषुः कृष्णं स जगाम कुलाचलं॥३३॥ हित्वा गृहान्सुतान्भोगान्वै
दर्भी मदिरेक्षणा। अन्वधावत पांड्येशं ज्योत्स्नेव रजनीकरं॥३४॥ तत्र चंद्रवसा नाम ताम्रपर्णी वटोदका। तत्पुण्यसलिलैर्नित्यमुभयत्रा
त्मनो मृजन्॥३५॥ कंदाष्टिभिर्मूलफलैः पुष्पपर्णैस्तृणोदकैः। वर्तमानः शनैर्गात्रकर्षणं तप आस्थितः॥३६॥ शीतोष्णवातवर्षाणि क्षुत्पि
पासे प्रियाप्रिये। सुखदुःखे इति द्वंद्वान्यजयत्समदर्शनः॥३७॥ तपसा विद्यया पक्वकषायो नियमैर्यमैः। युयुजे ब्रह्मण्यात्मानं विजिताक्षा
निलाशयः॥३८॥ आस्ते स्थाणुरिवैकत्र दिव्यं वर्षशतं स्थिरः। वासुदेवे भगवति नान्यद्वेदोद्वहन्रतिं॥३९॥ स व्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्तत
यात्मनि। विद्वान्स्वप्न इवामर्शसाक्षिणं विरराम ह॥४०॥ साक्षाद्भगवतोक्तेन गुरुणा हरिणा नृप। विशुद्धज्ञानदीपेन स्फुरता विश्वतोमुख ५२
परे ब्रह्मणि चात्मानं परं ब्रह्म तथात्मनि। वीक्षमाणो विहायेक्षामस्मादुपरराम ह॥४२॥ पतिं परमधर्मज्ञं वैदर्भी मलयध्वजं। प्रेम्णा पर्य
चरद्धित्वा भोगान्सा पतिदेवता॥४३॥ चीरवासा व्रतक्षामा वेणीभूतशिरोरुहा। बभावुप पतिं शांतशिखा शांतमिवानलं॥४४॥ अजानती
प्रियं शून्यं यदा परतमं गता। आसु स्थिरासनमासाद्य यथापूर्वमुपाचरत्॥४५॥ यदा नोपलभेतांघ्रावूष्माणं पत्युरर्चती। आसीत्संविग्नहृद
या यूथभ्रष्टा मृगीव सा॥४६॥ आत्मानं शोचती दीनमबंधुर्विक्लवाश्रुभिः। स्तनावासिच्य विपिने सुस्वरं प्ररुरोद सा॥४७॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नर्बद्रमाम्बुद्भिमेखलां। दस्युभ्यः क्षत्रबंधुभ्यो बिभ्यतीं पातुमर्हसि।४८। एवं विलपती बाला विपिनेनुगता पतिं। पतिता पादयो
र्भर्तु रुदत्य श्रूण्यवर्तयत्।४९। चितिं दारुमयीं चित्वा तस्यां पत्युः कलेवरं। आदीप्य चानुमरणे विलपंती मनो दधे।५०। तत्र पूर्व
नरः कश्चित्सखा ब्राह्मण आत्मवान्। सांत्वयन्वल्गुना साम्ना तामाह रुदतीं प्रभो।५१। काल्वं कस्यासि को वायं शयानो यस्य शोच
सि। जानासि किं सखायं मां येनाग्रे विचचर्थ ह।५२। अपि स्मरसि चात्मानमविज्ञातसखं सखे। हित्वा मां पदमन्विच्छन्भौमभो
गरतो गतः।५३। हंसावहं च त्वं चार्य सखायौ मानसायनौ। अभूतामंतरा वौकः सहस्रपरिवत्सरान्।५४। स त्वं विहाय मां बंधो ग
२५ तो ग्राम्यमतिर्महीं। विचरन्पदमद्राक्षीः कयाचिन्निर्मितं स्त्रिया।५५। पंचारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकं। षट्कुलं पंचविप
णं पंचप्रकृति स्त्रीधवं।५६। पंचेंद्रियार्था आरामा द्वारः प्राणा नव प्रभो। तेजोऽबन्नानि कोष्ठानि कुलमिंद्रियसंग्रहः।५७। विपण
स्तु क्रियाशक्तिर्भूतप्रकृतिरव्यया। शक्त्यधीशः पुमानत्र प्रविष्टो नावबुध्यते।५८। तस्मिंस्त्वं रामया स्पृष्टो रममाणोऽश्रुतस्मृतिः। २५
तत्संगादीदृशीं प्राप्तो दशां पापीयसीं विभो।५९। न त्वं विदर्भदुहिता नायं वीरः सुहृत्तव। न पतिस्त्वं पुरंजन्याः संरुद्धो नवमुखे य
या।६०। माया ह्येषा मया सृष्टा यत्पुमांसं स्त्रियं सतीं। मन्यसे नोभयं यद्वै हंसौ पश्यावयोर्गतिं।६१। अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवा
हं विचक्ष्व भोः। न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि।६२। यथा पुरुष आत्मानमेकमादर्शचक्षुषोः। द्विधाभूतमवेक्षेत
थैवांतरमावयोः।६३। एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः। स्वस्थस्तद्व्यभिचारेण नष्टामाप पुनः स्मृतिं।६४। बर्हिष्मन्नेतदध्या
त्मं पारोक्ष्येण प्रदर्शितं। यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान्विश्वभावनः।६५।। ॥इति श्रीभागवते म० चतुर्थस्कंधे अष्टाविंशोऽध्यायः॥ ॥प्रा
चीनबर्हिरुवाच॥

भगवंस्ते वचोऽस्माभिर्न सम्यगवगम्यते। कवयस्तद्विजानन्ति न वयं कर्ममोहिताः॥१॥ नारद उवाच॥ ॥पुरुषं पुरंजनं विद्या
द्यद्व्यनक्त्यात्मनः पुरं। एकद्वित्रिचतुःपादं बहुपादमपादकं।२। यो विज्ञाताहृतस्तस्य पुरुषस्य सखेश्वरः। यन्न विज्ञायते पुंभिर्ना
मभिर्वा क्रियागुणैः।३। यदा जिघृक्षन्पुरुषः कार्त्स्न्येन प्रकृतेर्गुणान्। नवद्वारं द्विहस्तांघ्रि तत्रामनुत साध्विति।४। बुद्धिं तु प्रमदां वि
द्यान्ममाहमिति यत्कृतं। यामधिष्ठाय देहेस्मिन्पुमान्भुंक्तेक्षभिर्गुणान्।५। सखाय इंद्रियगणा ज्ञानं कर्म च यत्कृतं। सख्यस्तद्वृत्तयः प्रा
णः पंचवृत्तिर्यथोरगः।६। बृहद्बलं मनो विद्यादुभयेंद्रियनायकं। पंचालाः पंचविषया यन्मध्ये नवखं पुरं।७। अक्षिणी नासिके कर्णौ मु
खं शिश्नगुदाविति। द्वे द्वे द्वारौ बहिर्याति यस्तदिंद्रियसंयुतः।८। अक्षिणी नासिके आस्यमिति पंच पुरः कृताः। दक्षिणा दक्षिणः कर्ण
उत्तरा चोत्तरः स्मृतः। पश्चिमे इत्यधो द्वारौ गुदं शिश्नमिहोच्यते। खद्योताविर्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते।१०। रूपं विभ्राजितं ताभ्यां वि
चष्टे चक्षुषेश्वरः। नलिनी नालिनी नासे गंधः सौरभ उच्यते।११। घ्राणोवधूतो मुख्यास्यं विपणो वाग्रसविद्रसः। आपणो व्यवहारोत्र चित्रम
न्धो बहूदनं।१२। पितृहूर्दक्षिणः कर्ण उत्तरो देवहूः स्मृतः। प्रवृत्तं च निवृत्तं च शास्त्रं पंचालसंज्ञितं।१३। पितृयानं देवयानं श्रोत्राच्छ्रुतधरा
द्व्रजेत्। आसुरी मेढ्रमर्वाग्द्वार्व्यवायो ग्रामिणां रतिः।१४। उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्ऋतिर्गुद उच्यते। वैशसं नरकं पायुर्लुब्धकोंधौ तु मे
शृणु। हस्तपादौ पुमांस्ताभ्यां युक्तो याति करोति च। अंतःपुरं च हृदयं विषूचिर्मन उच्यते।१६। तत्र मोहं प्रसादं वा हर्षं प्राप्नोति तद्गुणैः। य
था यथा विक्रियते गुणाक्तो विकरोति वा।१७। तथा तथोपद्रष्टात्मा तद्वृत्तीरनुकार्यते। देहो रथस्त्विंद्रियाश्वः संवत्सररयोगतिः।१८। द्वि
कर्मचक्रस्त्रिगुणध्वजः पंचासुबंधुरः। मनोरश्मिर्बुद्धिसूतो हृन्नीडो द्वंद्वकूबरः।१९। पंचेंद्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवरूथकः। आकूतिर्विक्रमो

वुद्दिर-सार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सा२ पु॰ स सूर्यि६

वाद्यास्यगत क्लांप्रभावनीश२०। एकादशेन्द्रियचमूः पंचसूनाविनोविनोदकृत्॥ संवत्सरश्चंडवेगः कालोयेनोपलक्षितः॥२१॥ नस्याहानी
ह्यंसुर्वोगंधर्वाराजयःस्मृताः।स्हरंत्यायुःप्रदिक्रांत्याषष्ठ्युत्तरशतत्रयं॥२२॥ कालकन्याजरासाक्षाल्लोकस्तांनाभिनंदति।स्वसारं
जगृहेमृत्युःक्षयाययवनेश्वरः॥२३॥ आधयोव्याधयस्तस्यसैनिकायवनाश्वराः।भूतोपसर्गाशुरयःप्रज्वारोद्विविधोज्वरः॥२४॥ एवं
बहुविधैर्दुःखैर्दैवभूतात्मसंभवैः।क्लिश्यमानःशतंवर्षंदेहेदेहीतमोवृतः॥२५॥ प्राणेंद्रियमनोधर्मानात्मन्यध्यस्यनिर्गुणः।शेतेका
मलवान्ध्यायन्ममाहमितिकर्मकृत्॥२६॥ यदात्मानमविज्ञायभगवंतंपरंगुरुं।पुरुषस्तुविषज्जेतगुणेषुप्रकृतेःस्वदृक्॥२७॥ गुणाभिमा
नीसतदाकर्माणिकुरुतेवशः।शुक्लंकृष्णंलोहितंवायथाकर्माभिजायते॥२८॥ शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठाल्लोकानाप्नोतिकर्हिचित्।दुःखोद
र्कान्क्रियायासांस्तमःशोकोत्कटान्क्वचित्॥२९॥ क्वचित्पुमान्क्वचिच्चस्त्रीक्वचिन्नोभयमंधधीः।देवोमनुष्यस्तिर्यग्वायथाकर्मगु
३ णंभवः॥३०॥ क्षुत्परीतोयथादीनःसारमेयोगृहंगृहं।चरन्विंदतियद्दिष्टंदंडमोदनमेववा॥३१॥ तथाकामाशयोजीवउच्चावचपथाभ्रमन्। ३६
उपर्यधोवामध्येवायातिदिष्टंप्रियाप्रियं॥३२॥ दुःखेष्वेकतरेणापिदैवभूतात्महेतुषु।जीवस्यनव्यवच्छेदःस्याच्चेत्तत्प्रतिक्रिया॥३३॥ यथाहि
पुरुषोभारंशिरसागुरुमुद्वहन्।तंस्कंधेनसआधत्तेतथासर्वाःप्रतिक्रियाः॥३४॥ नैकांततःप्रतीकारःकर्मणांकर्मकेवलं।द्वयंह्यविद्योपसृतं
स्वप्नेस्वप्नइवानघ॥३५॥ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते।मनसालिंगरूपेणस्वप्नेविचरतोयथा॥३६॥ अथात्मनोर्थभूतस्ययतोनर्थ
परंपरा।संसृतिस्तद्व्यवच्छेदोभक्त्यापरमयागुरौ॥३७॥ वासुदेवेभगवतिभक्तियोगःसमाहितः।सध्रीचीनेनवैराग्यंज्ञानंचजनयिष्यति॥३८॥ ३२
सोचिरादेवराजर्षेस्यादच्युतकथाश्रयः।शृण्वतःश्रद्दधानस्यनित्यदास्यादधीयतः॥३९॥ यत्रभागवताराजन्साधवोविशदाशयाः।भग
वद्गुणानुकथनश्रवणव्यग्रचेतसः॥४०॥ तस्मिन्महन्मुखरितामधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितःपरितःस्रवंति।तायेपिबंत्यवितृषोनृपगा

नृ१

ढकर्णैस्तान्नस्पृशंत्यशनतृड्भयशोकमोहाः॥४१॥ एतैरुपद्रुतोनित्यंजीवलोकःस्वभावजैः।नकरोतिहरेर्नूनंकथामृतनिधौरतिं॥४२॥
प्रजापतिपतिःसाक्षाद्भगवान्गिरिशोमनुः।दक्षादयःप्रजाध्यक्षानैष्ठिकाःसनकादयः॥४३॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः।भृ
गुर्वसिष्ठइत्येतेमदंताब्रह्मवादिनः॥४४॥ अद्यापिवाचस्पतयस्तपोविद्यासमाधिभिः।पश्यंतोपिनपश्यंतिपश्यंतंपरमेश्वरं॥४५॥
शब्दब्रह्मणिदुष्पारेचरंतउरुविस्तरे।मंत्रलिंगैर्व्यवच्छिन्नंभजंतोनविदुःपरं॥४६॥ यदायस्यानुगृह्णातिभगवानात्मभावितः।सजहा
तिमतिंलोकेवेदेचपरिनिष्ठितां॥४७॥ तस्मात्कर्मसुबर्हिष्मन्नज्ञानादर्थकाशिषु।मार्थदृष्टिंकृथाःश्रोत्रस्पर्शिष्वस्पृष्टवस्तुषु॥४८॥ स्वंलो
कंनविदुस्तेवैयत्रदेवोजनार्दनः।आहुर्धूम्रधियोवेदंसकर्मकमतद्विदः॥४९॥ आस्तीर्यदर्भैःप्रागग्रैःकार्त्स्न्येनक्षितिमंडलं।स्तब्धोबृहद्वधा
न्मानीकर्मणावैषियत्परं॥५०॥ तत्कर्महरितोषंयत्साविद्यातन्मतिर्यया।हरिर्देहभृतामात्मास्वयंप्रकृतिरीश्वरः॥५१॥ तत्पादमूलंशर
णंयतःक्षेमोनृणामिह।सवैप्रियतमश्चात्मायतोनभयमण्वपि॥५२॥ इतिवेदसवैविद्वान्योविद्वान्सगुरुर्हरिः॥ ॥नारदउवाच॥
प्रश्नएवंहिसंछिन्नोभवतःपुरुषर्षभ।अत्रमेवदतोगुह्यंनिशामयसुनिश्चितं॥५३॥ क्षुद्रंचरंसुमनसांशरणेमिथित्वारक्तंषडंघ्रिगणसा
मसुलुब्धकर्णं।अग्रेवृकाननुसृतोविगणय्ययांतंपृष्ठेमृगंमृगयलुब्धकबाणभिन्नं॥५४॥ सुमनःसमधर्माणांस्त्रीणांशरणआश्रमेपु
ष्पमधुगंधवत्क्षुद्रतमंकाम्यकर्मविपाकजंकाममुखलवंजैह्व्यौपस्थ्यादिविचिन्वंतंमिथुनीभूयतदभिनिवेशितमनसंषडंघ्रिगण
सामगीतवदतिमनोहरवनितादिजनालापेष्वतितरामतिप्रलोभितकर्णमग्रेवृकयूथवदात्मनआयुर्हरतोहोरात्रान्कालविशेषा
नविगणय्यगृहेषुविहरंतंपृष्ठएवपरोक्षमनुप्रवृत्तोलुब्धकःकृतांतोंतःशरेणयमिहपराविध्यतितमिममात्मानमहोराजन्भिन्न
हृदयंद्रष्टुमर्हसीति॥५५॥ सत्वंविचक्ष्यमृगचेष्टितमात्मनोंतश्चित्तंनियच्छहृदिकर्णधुनींचचित्ते।जह्यंगनाश्रममसत्तमयूथगाथंप्री
णीहिहंसशरणंविरमक्रमेण॥५६॥ राजोवाच॥ श्रुतमन्वीक्षितंब्रह्मन्भगवान्यदभाषत।नैतज्जानंत्युपाध्यायाःकिंनब्रूयुर्विदुर्यदि॥५७॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

संशयोत्र तु मे विप्र संछिन्नस्तत्कृतो महान्। ऋषयोपि हि मुह्यंति यत्र नेंद्रियवृत्तयः। कर्माण्यारभते येन पुमानिह विहाय तं। अ
मुत्रान्येन देहेन जुष्टानि स यदश्नुते॥५९॥ इति वेदविदां वादः श्रूयते तत्र तत्र ह। कर्म यत्क्रियते प्रोक्तं परोक्षं न प्रकाशते॥६०॥ श्रीनारदः॥
येनैवारभते कर्म तेनैवामुत्र तत्पुमान्। भुंक्ते ह्यव्यवधानेन लिंगेन मनसा स्वयं॥६१॥ शयानमिममुत्सृज्य श्वसंतं पुरुषो यथा। क
र्मात्मन्याहितं भुंक्ते तादृशेनेतरेण वा॥६२॥ ममैते मनसा यद्यदसावहमिति ब्रुवन्। गृह्णीयात्तत्पुमान्राद्धं कर्म येन पुनर्भवः॥६३॥ यथा
नुमीयते चित्तमुभयैरिंद्रियेहितैः। एवं प्राग्देहजं कर्म लक्ष्यते चित्तवृत्तिभिः॥६४॥ नानुभूतं क्व चानेन देहेनादृष्टमश्रुतं। कदाचिदुपल
भ्यते यद्रूपं यादृगात्मनि॥६५॥ तेनास्य तादृशं राजँल्लिंगिनो देहसंभवं। श्रद्धत्स्वाननुभूतोर्थो न मनः स्प्रष्टुमर्हति॥६६॥ मन एव मनुष्य
स्य पूर्वरूपाणि शंसति। भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः॥६७॥ अदृष्टमश्रुतं चात्र क्वचिन्मनसि दृश्यते। यथा तथानुमंतव्यं देशका
३७ लक्रियाश्रयं॥६८॥ सर्वे क्रमानुरोधेन मनसींद्रियगोचराः। आयांति वर्गशो यांति सर्वे समनसो जनाः॥६९॥ सत्त्वैकनिष्ठे मनसि भगवत्पा ३७
र्श्ववर्तिनि। तमश्चंद्रमसीवेदमुपरज्यावभासते॥७०॥ नाहं ममेति भावोयं पुरुषे व्यवधीयते। यावद्बुद्धिमनोक्षार्थगुणव्यूहो ह्यनादिमान्॥७१॥
सुप्तिमूर्छोपतापेषु प्राणायनविघातकः। नेहतेहमिति ज्ञानं पुरुषे व्यवधीयते॥७२॥ गर्भे बाल्येप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा। लिंगं न दृ
श्यते यूनः कुह्वां चंद्रमसो यथा॥७३॥ अर्थे ह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते। ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा॥७४॥ एवं पंचवि
धं लिंगं त्रिवृत्षोडशविस्तृतं। एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते॥७५॥ अनेन पुरुषो देहानुपादत्ते विमुंचति। हर्षं शोकं भयं दुःखं सुखं
चानेन विंदति॥७६॥ यथा तृणजलूकैवं नापयात्यपयाति चान्। त्यजन्म्रियमाणोपि प्राग्देहाभिमतिं जनः॥७७॥ यावदन्यं न विंदेत व्य
वधानेन कर्मणां। मन एव मनुष्येंद्र भूतानां भवभावनं॥७८॥ यदाक्षैश्चरितान्ध्यायन्कर्माण्याचिनुतेसकृत्। सति कर्मण्यविद्यायां बंधः

कर्मण्यनात्मनः॥७९॥ अतस्तदपवादार्थं भज सर्वात्मना हरिं। पश्यंस्तदात्मकं विश्वं स्थित्युत्पत्त्यप्यया यतः॥८०॥ ॥मैत्रेय उवाच॥ ॥भा
गवतमुख्यो भगवान्नारदो हंसयोर्गतिं। प्रदर्श्य ह्यमुमामंत्र्य सिद्धलोकं ततोगमत्॥८१॥ प्राचीनबर्ही राजर्षिः प्रजासर्गाभिरक्षणे॥
आदिश्य पुत्रानगमत्तपसे कपिलाश्रमं॥८२॥ तत्रैकाग्रमना धीरो गोविंदचरणांबुजं। विमुक्तसंगोनुभजन्भक्त्या तत्साम्यतामगात्॥८३॥
एतदध्यात्मपारोक्ष्यं गीतं देवर्षिणानघ। यः श्रावयेद्यः शृणुयात्स लिंगेन विमुच्यते॥८४॥ एतन्मुकुंदयशसा भुवनं पुनानं देवर्षिवर्यमुख
निःसृतमात्मशौचं॥ यः कीर्त्यमानमधिगच्छति पारमेष्ठ्यं नास्मिन्भवे भ्रमति मुक्तसमस्तबंधः॥८५॥ अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं मया
धिगतमद्भुतं। एवं स्त्रियाश्रमः पुंसः छिन्नोमुत्र च संशयः॥८६॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां चतुर्थस्कं
धे नारदप्राचीनबर्हिसंवादे एकोनत्रिंशत्तमोध्यायः॥ ॥विदुर उवाच॥ ॥ये त्वयाभिहिता ब्रह्मन्सुताः प्राचीनबर्हिषः। ते रुद्रगीतेन ह
रिं सिद्धिमापुः प्रतोष्य कां॥१॥ किं बार्हस्पत्येह परत्र वाथ कैवल्यनाथप्रियपार्श्ववर्तिनः। आसाद्य देवं गिरिशं यदृच्छया प्रापुः परं नूनमथ
प्रचेतसः॥२॥ ॥श्रीमैत्रेय उवाच॥ ॥प्रचेतसोंतरुदधौ पितुरादेशकारिणः। जपयज्ञेन तपसा पुरंजनमतोषयन्॥३॥ दशवर्षसह
स्रांते पुरुषस्तु सनातनः। तेषामाविरभूत्कृच्छ्रं शांतेन शमयन्रुचा॥४॥ सुपर्णस्कंधमारूढो मेरुशृंगमिवांबुदः। पीतवासा मणिग्रीवः
कुर्वन्वितिमिरा दिशः॥५॥ काशिष्णुना कनकवर्णविभूषणेन भ्राजत्कपोलवदनो विलसत्किरीटः। अष्टायुधैरनुचरैर्मुनिभिः सुरेंद्रै
रासेवितो गरुडकिन्नरगीतकीर्तिः॥६॥ पीनायताष्टभुजमंडलमध्यलक्ष्म्या स्पर्धच्छ्रिया परिवृतो वनमालयाद्यः। बर्हिष्मतः पुरुष
आह सुतान्प्रपन्नान्पर्जन्यनादरुतया सघृणावलोकः॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥वरं वृणीध्वं भद्रं वो यूयं मे नृपनंदनाः। सौहार्दे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्वभ्यस्यस्यांनुष्टोहं सौहृदेनवः ।८। योनुस्मरन्निशायांयां युष्माननु दिनंनरः । तेस्य आत्मस्मानमसाम्यंनथौ भूतेषु सौहृतो ।९। यनुमांरू
ङ्गीतेन सायं प्रातः समाहिताः । स्तुवन्त्यहं कामवरान्दास्यत्र ज्ञांवथामनो ।१०। यच्चूयं पितुरादेशमयही मुदान्विताः । अथोवश्यतीकी
र्त्तिर्लोकाननु भविष्यति ।११। भविता विश्रुतः पुत्रोन वमोव स्मणागुणैः । यएतामात्मयोगेन त्रिलोकीं पूरयिष्यति ।१२। कंडोः प्रम्लोव
चालब्धा कन्या कमललोचना । तां चापविद्धां जगृहुर्भूरुहा नृपनंदनाः ।१३। क्षुत्क्षामायामुखेराजासोमः पीयूषवर्षिणी । रोदशिनी रो
दमानाया निदधेसदयान्वितः ।१४। प्रजाविसर्ज आदिष्टाः पित्रामामनुवर्त्तता । तांकन्यां वरारोहां तामुद्वहत माचिरं । अपृथग्धर्मशीलानां
सर्वेषां वः सुमध्यमा । अपृथग्धर्मशीलं यंभूयात्पत्न्यर्पिताशया ।१६। दिव्यवर्षसहस्राणां सहस्रमहतोजसः । भौमान्भोक्ष्यथ भोगान्वै दि ३८
व्यांश्चानुग्रहान्मम ।१७। अथमय्यनपायिन्या भक्त्यापक्वगुणाशयाः । उपयास्यथमद्धाम निर्विद्य निरयादयः ।१८। गृहेष्वाविशतां चापि पुं ३८
सां कुशलकर्मणां । मद्वार्तायातयामानां नबंधायगृहामताः ।१९। नव्यवद्धृदयेयज्ञो ब्रह्मैतद्ब्रह्मवादिभिः । नमुह्यन्ति नशोचन्ति नहृष्यन्ति
यतोगताः ।२०। मैत्रेय उवाच ।। एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थभाजनं जनार्दनं प्रांजलयः प्रचेतसः । नद्दर्शनध्वस्ततमोरजोमलाम्भा गिरागृणन्गद्
गदया सुहृत्तमं ।२१। प्रचेतस ऊचुः ।। नमोनमः क्लेशविनाशनाय निरूपितोदारगुणाह्वयाय । नमोवचोवेगपुरोजवाय सर्वाक्षमार्गै
रगताध्वने नमः ।२२। शुद्धायशान्ताय नमः स्वनिष्ठया मनस्यपार्थं विलसद्द्वयाय । नमोजगत्स्थानलयोदयेषु गृहीतमायागुणविग्रहा
य ।२३। नमोविशुद्धसत्वाय हरये हरिमेधसे । वासुदेवाय कृष्णाय प्रभवे सर्वसात्वतां ।२४। नमः कमलनाभाय नमः कमलमालिने । न
मः कमलपादाय नमस्ते कमलेक्षण ।२५। नमः कमलकिंजल्कपिशंगामलवाससे । सर्वभूतनिवासाय नमोयुंज्महि साक्षिणे ।२६।
रूपं भगवतान्वेम दर्शयन्क्लेशसंक्षयं । आविः कृतं नः क्लिष्टानां किमन्यदनुकंपितं ।२७।

एतावत्वं हि विभुभिर्भाव्यं दीनेषु वत्सलैः । यदनुस्मर्यते काले स्वबुद्ध्याभद्ररंधन ।२८। येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहतां ।
अन्तर्हितोन्तर्हृदये कस्मान्नोवेदनाशिषः ।२९। असावेव वरोस्माकमीप्सितो जगतः पते । प्रसन्नोभगवान्येषामपवर्गगुरुर्गतिः ।३०। वरंवृ
णीमहेथापि नाथत्वत्परतः परात् । नह्यन्तस्त्वद्विभूतीनां सोनन्त इति गीयसे ।३१। पारिजातं जसालब्ध्वा सारंगोन्यन्नसेवते । त्वदंघ्रिमूल
मासाद्य साक्षात्किं किं वृणीमहे ।३२। यावत्ते मायया स्पृष्टा भ्रमाम इह कर्मभिः । तावद्भवत्प्रसंगानां संगः स्यान्नोभवेभवे ।३३। तुलयाम
लवेनापि नस्वर्गं नापुनर्भवं । भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ।३४। यत्रेड्यन्ते कथामृष्टास्तृष्णायाः प्रशमो यतः । निर्वैरं यत्र
भूतेषु नोद्वेगो यत्र कश्चन ।३५। यत्र नारायणः साक्षाद्भगवान्न्यासिनां गतिः । प्रस्तूयते सत्कथासु मुक्तसंगैः पुनः पुनः ।३६। तेषां विचरतां
पद्भ्यां तीर्थानां पावनेच्छया । भीतस्य किं नरोचेत तावकानां समागमः ।३७। वयंतु साक्षाद्भगवन्भवस्य प्रियस्य सख्युः क्षणसंगमेन सु
दुश्चिकित्स्यस्य भवस्य मृत्योर्भिषक्तमं त्वाद्य गतिं गताः स्म ।३८। यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता विप्राश्च वृद्धाश्च सदानुवृत्त्या । आर्यान
ताः सुहृदो भ्रातरश्च सर्वाणि भूतान्यनसूययैव ।३९। यन्नः सुतप्तं तप एतदीश निरंधसां कालमदभ्रमप्सु । सर्वं तदेतत्पुरुषस्य
भूम्नो वृणीमहे ते परितोषणाय ।४०। मनुः स्वयंभूर्भगवान्भवश्च येन्ये तपोज्ञानविशुद्धसत्वाः । अदृष्टपारा अपि यन्महिम्नः स्तुव
न्त्यथो त्वात्मसमं गृणीमः ।४१। नमः समाय शुद्धाय पुरुषाय पराय च । वासुदेवाय सत्वाय तुभ्यं भगवते नमः ।४२। मैत्रेय उवाच ।।
इति प्रचेतोभिरभिष्टुतो हरिः प्रीतस्तथेत्याह शरण्यवत्सलः । अनिच्छतां यानमतृप्तचक्षुषां ययौ स्वधामानपवर्गवीर्यः ।४३। अथ
निर्याय सलिलात्प्रचेतस उदन्वतः । वीक्ष्याकुप्यन्द्रुमैश्छन्नां गांगां रोद्धुमिवोच्छ्रितैः ।४४। ततोग्निमारुतौ राजन्नमुंचन्मुखतो रुषा
मही निर्वीरुधं कर्त्तुं संवर्त्तक इवात्ययो ।४५। भस्मसात्क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः । आगतः शमयामास पुत्रान्बर्हिष्मतो नयैः ।४६।

तत्रैव सिद्धायै तस्यां सोमादुहितरं तदा उपयेमे प्रचेतसोग्रजुपदिष्टाः स्वयंभुवा ॥४७॥ तेषां स्नुषाणामादेशान्मारिषामुपयेमिरे यस्यां
महदवज्ञानादजन्यजनयोनिजः ॥४८॥ चाक्षुषे त्वंतरे प्राप्ते प्राक्सर्गकालविद्रुतः । यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः ॥४९॥ यो
जायमानः सर्वेषां तेजस्तेजस्विनां रुचा । स्वयोपादत्त दाक्ष्याच्च कर्मणां दक्षमब्रुवन् ॥५०॥ तं प्रजासर्गरक्षायामनादिरभिषिच्य च ।
युयोज युयुजेन्यांश्च स सर्वैः सर्वप्रजापतीन् ॥५१॥ ॥इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दक्षोत्पत्तिर्नाम त्रिंशोध्यायः ॥॥
श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥तत उत्पन्नविज्ञाना आश्वधोक्षजभाषितं । स्मरंत आत्मजे भार्यां विसृज्य प्राव्रजन् गृहात् ॥१॥ दीक्षिता ब्रह्मस
त्रेण सर्वभूतात्ममेधसा । प्रतीच्यां दिशि वेलायां सिद्धोभूद्यत्र जाजलिः ॥२॥ तं निर्जितप्राणमनोवचोदृशो जितासना शांत समानविग्रहाः ।
२८ परेमले ब्रह्मणि योजितात्मनः सुरासुरेड्यो ददृशे स्म नारदः ॥३॥ तमागतं त उत्थाय प्रणिपत्याभिनंद्य च । पूजयित्वा यथादेशं सुखासीन २८
मथाब्रुवन् ॥४॥ प्रचेतस ऊचुः ॥ ॥स्वागतं ते सुरर्षेद्य दिष्ट्या नो दर्शनं गतः । तव चंक्रमणं ब्रह्मन्नभयाय यथा रवेः ॥५॥ यदादिष्टं भगवता
शिवेनाधोक्षजेन च । गृहेषु प्रसक्तानां प्रायसः क्षपितं प्रभो ॥६॥ तन्नः प्रद्योतयाध्यात्मज्ञानं तत्त्वार्थदर्शनं । येनांजसा तरिष्यामो दुस्त
रं भवसागरं ॥७॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥इति प्रचेतसां पृष्टो भगवान्नारदो मुनिः । भगवत्युत्तमश्लोक आविष्टात्माब्रवीन्नृपान् ॥८॥ श्रीनारद
उवाच ॥ ॥तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वचः । नृणां येन हि विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वरः ॥९॥ किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह शौक्रसावि
त्रयाज्ञिकैः । कर्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुंसोपि विबुधायुषा ॥१०॥ श्रुतेन तपसा वा किं वचोभिश्चित्तवृत्तिभिः । बुद्ध्या वा किं निपुणया व
लेनेंद्रियराधसा ॥११॥ किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि । किं वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिः ॥१२॥ श्रेयसामपि सर्वेषा
मात्मा ह्यवधिरर्थतः । सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मात्मदः प्रियः ॥१३॥ यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यंति तत्स्कंधभुजोपशाखाः । प्राणोप

२५
हाराच्च यथेंद्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ॥१४॥ यथैव सूर्यात्प्रभवंति वारः पुनश्च तस्मिन्प्रविशंति काले । भूतानि भूमौ स्थिरजं
गमानि तथा हरावेव गुणप्रवाहः ॥१५॥ एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं सकृद्विभातं सवितुर्यथा प्रभा । यथासवो जाग्रति सुप्तशक्तयो द्रव्यक्रि
याज्ञानभिदाभ्रमात्ययः ॥१६॥ यथा नभस्यभ्रतमः प्रकाशा भवंति भूपा न भवंत्यनुक्रमात् । एवं परे ब्रह्मणि शक्तयस्त्वमू रजस्तमः सत्व
मिति प्रवाहः ॥१७॥ तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां कालं प्रधानं पुरुषं परेशं । स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा ॥१८॥ दय
या सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केन वा । सर्वेंद्रियोपशांत्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥१९॥ अपहतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभावनोप
हूतः । निजजनवशगत्वमात्मनोयन्न सरति छिद्रवदक्षरः सतां हि ॥२०॥ न भजति कुमनीषिणां स इज्यां हरिरधनात्मधनप्रियो रसज्ञः । श्रुतधन
कुलकर्मणां मदैर्ये विदधति पापमकिंचनेषु सत्सु ॥२१॥ श्रियमनुचरतीं तदर्थिनश्च द्विपदपतीन्विबुधांश्च यः स्वपूर्णः । न भजति निजभृत्यव
र्गतंत्रः कथममुमुद्विसृजेत्पुमान्कृतज्ञः ॥२२॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ॥इति प्रचेतसो राजन्नन्याश्च भगवत्कथाः । श्रावयित्वा ब्रह्मलोकं ययौ
स्वायंभुवो मुनिः ॥२३॥ तेपि तन्मुखनिर्यातं यशो लोकमलापहं । हरेर्निशम्य तत्पादं ध्यायंतस्तद्गतिं ययुः ॥२४॥ एतत्तेभिहितं क्षत्तर्यन्मां त्वंप
रिपृष्टवान् । प्रचेतसां नारदस्य संवादं हरिकीर्तनं ॥२५॥ ॥श्रीशुक उवाच ॥ ॥य एष उत्तानपदो मानवस्यानुवर्णितः । वंशः प्रियव्रतस्यापि
निबोध नृपसत्तम । यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीं ॥२६॥ भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदं ॥२७॥ इमां तु कौषारविणोपवर्णितां
क्षत्ता निशम्याजितवादसत्कथां । प्रवृद्धभावोश्रुकलाकुलो मुनेर्दधार मूर्ध्ना चरणं हृदा हरेः ॥२८॥ विदुर उवाच ॥ ॥सोयमद्य महायोगिन्भव
ता करुणात्मना । दर्शितस्तमसः पारो यत्राकिंचनगो हरिः ॥२९॥ इत्यानम्य तमामंत्र्य विदुरो गजसाह्वयं । स्वानां दिदृक्षुः प्रययौ ज्ञातीनां निर्वृता
शयः ॥३०॥ एतद्यः शृणुयाद्राजन् राज्ञां हर्यर्पितात्मनां । आयुर्धनं यशः स्वस्ति गतिमैश्वर्यमाप्नुयात् ॥३१॥ ॥इति श्रीभागवते महापुरा
२४

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ णेपारमहंस्यांसंहितायांसकलमुनिजनसेविनायांचतुर्थस्कंधेविदुरमैत्रेयसंवादेजयचेतसोपाख्यानेनाम एकत्रिंशतिमोध्या
यः॥ ॥चतुर्थस्कंधः संपूर्णः॥ ॥ॐ॥ ॥न॥ ॥मो॥ ॥वि॥ ॥ष्णु॥ ॥वे॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥रा॥ ॥म॥